

Haver til Maver

Vores guide til jeres kulinariske skolehaver

Haven ind i skolen – eleverne ud i haven

Haver til Maver

En guide til kulinariske skolehaver

Bidragssydere til guiden:

Amalie Dynnes Ørsted, Amalie Langballe, Catrine Rosenmeier,
Daniel Hervik, Line Pinstrup, Mette Wybrandt, Sally Nordlund Andersen,
Susanne Leegaard, Søren Ejlersen, Tina Jørgensen

Guiden er blevet til med støtte fra Nordea-fonden

Tak til de interviewede:

- Chantelle McLean, Haver til Maver Næstved
- Helle Tychsen Bojsen, Haver til Maver Fiskbæk
- Jesper Strandgaard Pedersen, Copenhagen Business School.
- Mette Heiberg, Haver til Maver Lilliendal
- Per Veber, Haver til Maver, Aarupskolen, Assens
- Rikke Danø, Haver til Maver, Gentofte
- Sally Nordlund Andersen Haver til Maver, Krogerup
- Stine Rahbek Pedersen, projektleder for grøn omstilling, Furesø Kommune
- Thomas Høgedal, Haver til Maver Falen, Odense
- Louise Køster, Haver til Maver, Gribskov

Tak til alle interviewede lærere

Foto: Kasper Leegaard

Illustrationer: Anne Hviid Nicolaisen

Layout og omslag: Mette Reichstein Ejlersen

Tryk: Øko-tryk aps Printed in Denmark 2019

1. udgave, 1. oplag

© Haver til Maver 2019 samt forfatterne

Krogerupvej 3C

3050 Humlebæk

Gengivelse af denne publikation eller dele heraf kan ske med
angivelse af forfattere og kilde.

Foreningen Haver til Maver fungerer som paraplyorganisation og
ressourcecenter for skolehaver. Vi driver selv skolehaver i Fredens-
borg, i Gentofte og på Frederiksberg, og vi rådgiver i Danmark og
internationalt om udvikling og udbredelse af skolehaver.

Indhold

Forord	4
Haver til Maver	6
Kom med i bevægelsen	7
Opstart	8
• Fra idé til færdig skolehave	8
• Rollefordeling og opgaver	8
• Kort fortalt trin-for-trin	9
• Rådgivning og sparring	12
Hvorfor skolehaver?	14
• Hvad siger forskningen?	16
• Forældrenes oplevelse	19
• Fra bål til verdensmål	20
Organisering og økonomi	21
• Økonomisk robuste skolehaver	21
• To modeller: Centrale og skolenære	21
• Case: Central skolehave, Falen, Odense Kommune	24
• Case: Skolenær have, Aarupskolen, Assens Kommune	26
• Case: Skolehaveklynge, Furesø Kommune	28
Etablering	30
• Læringsmiljø	30
• Havens indretning	32
• Udekøkkenets indretning	35
• Årets gang	36
Undervisning og formidling	40
• Pædagogiske og didaktiske overvejelser	40
• Skolehaven som arbejdsplads	44
• Inspiration til læringsmål	46
• Samarbejde mellem formidler og lærer (central skolehave)	47
• Haver til Mavers grundforløb	49
• Grundforløbets 8 moduler	51
• Inspiration til undervisningsmaterialer	55
• Kompetenceudvikling og videndeling	55
Haven i lokalsamfundet	56
• Flere brugere i skoletiden	56
• Flere brugere og funktioner uden for skoletiden	58
Litteratur	61

Forord

Vidste du, at du kan tilberede gulerødder på et utal af måder, da de både kan spises rå, stegte, kogte og dampede? Desuden kan du også bruge dem i bagværk som brød og kager.

Skolehaven er et grønt klasselokale, hvor eleverne med egne øjne ser madens vej fra jord til bord. Ja, ikke alene ser de det: De orkestrerer selv turen fra frø til fordøjelsessystem, hvilket styrker deres fortrolighed med natur, økologi, madkvalitet og sund livsstil. Skolehaven er jordnær læring, der ruster børn til den fremtid, de går i møde, og øger lysten til bæredygtighed. Vi mener, at alle børn har ret til en have, og vi håber, I vil være med!

Denne guide er til alle jer, der ønsker at starte en kulinarisk skolehave baseret på Haver til Maver konceptet, som bygger på fire grundprincipper:

- 1. Et lærings- og dannelsesrum**, hvor eleverne udfører praksisnære, meningsfulde og konkrete handlinger i haven gennem læringsforløb knyttet til Folkeskolens formål og Fælles faglige mål.
- 2. Drives efter økologiske principper**, hvor eleverne lærer om økologi i dyrkning, natur og madlavning, som bidrager til elevernes kritiske forståelse af menneskets samspil med naturen.

- 3. Består af de tre faglige felter 'have, mad og natur'**, hvor eleverne dyrker grøntsager i jorden, får sanseoplevelser i naturen og lærer, hvordan man tilbereder måltider baseret på planter af egen avl.

- 4. Undervisningen i Haver til Maver er praksisnær**, hvor børnene udfører konkrete, meningsfulde handlinger og aktiviteter relateret til økologisk grøntsagsdyrkning, den havenære natur og madlavning. Undervisningen ledes af en underviser, lærer eller pædagog med sans for tværfaglige aktiviteter med plads til kreativitet, leg, fordybelse, improvisation og utrolighed.

Grundprincipperne kan være et fundament for hhv. centrale og skolenære skolehaver. De to forskellige modeller har hver sine styrker og udfordringer, som vil blive gennemgået på side 21 i guiden. I Haver til Maver understøtter og rådgiver vi om opstart, etablering, drift og udvikling af både centrale og skolenære skolehaver.

Ét af de vigtigste elementer i en god skolehave er 'teamet', der sammen løfter opgaven med at etablere, drifte og udvikle skolehaven. Det er en kompleks, udfordrende, spændende og sjov tid, der ligger foran jeres skolehaveteam.

Skolehaven er et grønt klasselokale, hvor eleverne med egne øjne ser madens vej fra jord til bord - Ja, ikke alene ser de det: De orkestrerer selv turen fra frø til fordøjelsessystem.

I kommer til at løbe stærkt og skal samarbejde på kryds og tværs med mange forskellige mennesker og faggrupper. Bed om hjælp og hænder - alt hvad I kan! Pas på hinanden, og tænk over, hvordan I kan sikre jer, at det hårde arbejde bliver belønnet på den bedste måde. Med denne guide ønsker vi at inspirere og støtte jer i processen, så I sikrer jer, at jeres skolehave er bæredygtig hele vejen rundt.

Vores erfaringer viser, at det er afgørende for skolehavens succes og levedygtighed, at den udvikles, etableres og drives i tæt samarbejde mellem initiativtagere, kommune, skoler, haveformidlere og andre lokale aktører. Af samme grund har vi i denne guide valgt ikke at skrive 'du', for en skolehave er også et fællesskabsprojekt. Du skal stå sammen med nogen - så bliver det både bedre og sjovere.

Opbygning af guiden - og hvordan I kan bruge den

Guiden indeholder en A til Z-plan, der gennemgår idéer til opstart, etablering, drift, undervisning og forankring af skolehaven i jeres lokalsamfund og/eller på skolen.

Guiden begynder med et kapitel om opstartsprocessen og initiativtagerens rolle og opgaver, og resten af guiden er opdelt i fem temaer:

1. Skolehavens vision og formål
2. Organisering og økonomi
3. Etablering
4. Undervisning og formidling
5. Haven i lokalsamfundet

Hvert tema indeholder viden, inspiration og erfaringer, som kan bruges, når I drøfter og planlægger, hvordan I kan starte, etablere, drive og videreudvikle den kulinariske skolehave, som lige præcis I drømmer om. Temaerne kan læses uafhængigt af hinanden, og I kan finde mere information og inspiration på Haver til Mavers hjemmeside havertilmaver.dk

I Haver til Maver har vi arbejdet med udbredelse af kulinariske skolehaver siden 2006 og har siden da haft vores grønne fingre med i spillet ved etableringen af mere end 40 skolehaver i mere end 20 kommuner landet over. Og vi står også klar til at hjælpe jer med at komme i gang!

Vi ser frem til at invitere jeres børn ind i jordens bedste klasselokale.

God arbejdslyst!

Haver til Maver

Skolehaver er ikke noget nyt. De har eksisteret i hundredevis af år, hvor elever, især bybørn, har dyrket grøntsager som del af skolegangen. I 60'erne forsvandt de dog langsomt i takt med, at fagene blev akademiseret og rykket indenfor. Det nye er, at de igen vinder frem i Danmark og i udlandet – og nu med en helt anderledes aktualitet og rolle i børns liv.

På individplan lider mange børn af såkaldt 'nature deficit disorder', som beskriver en tilstand af fremmedgjorthed overfor, og mangel på, natur og udeliv. Naturen er forsvundet i hverdagslivet, som til gengæld spenderes inden for, foran en skærm, i dårligt indeklima. På et højere plan kræver klimakrisen et kursskifte i børns uddannelse og dannelse med fokus på en holistisk forståelse af landbrug, fødevarerproduktion, madlavning og de processer, der er betingelsen for liv.

Skolehaven står som reaktion på de perspektiver. Den grundlæggende pædagogiske idé er at støtte børns udvikling i frie, men trygge rammer, så deres håndtering af og bevidsthed om sunde råvarer, natur og madlavning skærpes. Børnene engagerer sig i natur, landbrug, fotosyntese, madlavning, kvalitetsråvarer, smag og meget mere i et typisk skolehaveforløb. De er på én og samme tid inde og ude - inde i et trygt faglokale med

skole-vibe og ude i naturen, som kan udforskes og sanses. Ved at være der, uden for, kommer de tættere på naturen og dermed tættere på naturen i dem selv.

I 2006 blev Haver til Maver stiftet som forening for at give børnene i Fredensborg kommune adgang til naturen, haven og maden, som del af deres skolegang. Projektet, som det dengang var, udviklede sig over årene til et reelt undervisningskoncept 'de 8 besøg' med følgeforskning fra Aarhus Universitet, og i 2014 modtog foreningen støtte fra Nordea-fonden til udbredelse af konceptet i resten af Danmark. Siden da har Haver til Mavers arbejde bestået i at understøtte lokale initiativtagere med at igangsætte og drive kulinariske skolehaver i deres nærmiljø samt skabe en bevægelse af skolehave aktører i Danmark. På Danmarkskortet findes i skrivende stund mere end 150 skolehaver, som enten er etableret af, medlem af eller på anden vis relateret til foreningen Haver til Maver. Her mærker tusindvis af børn, hvordan skolen rykkes ud under åben himmel i det, vi kalder 'jordens bedste klasseværelse'. Vi får dagligt henvendelser fra folk, der ønsker at arbejde med skolehaver i deres nærmiljø, og et voksende felt af internationale aktører ser Haver til Maver som go-to-organisation for skolehaver.

Børnene engagerer sig i natur, landbrug, fotosyntese, madlavning, kvalitetsråvarer, smag og meget mere i et typisk skolehaveforløb.

Haver til Maver er for alle, som deler begejstringen for børns ret til have, mad og natur. Sammen står vi stærkest, og derfor åbnede vi i sommeren 2018 op for medlemskab af foreningen med det formål at blive en paraplyorganisation, som samler grønne initiativer i Danmark. Foruden de organisationer, der driver skolehaver efter Haver til Maver-modellen, tæller foreningens medlemmer en række andre foreninger, organisationer og institutioner, som på forskellig vis beskæftiger sig med praksisnær formidling af natur, fødevarer, sundhed, klima, bæredygtighed og biodiversitet - og I kan være med!

Er I en forening, en skole eller en organisation, som arbejder inden for feltet, have, mad og natur i børn og unges opvækst, kan I blive medlem af Haver til Maver. Som medlem er I med til at øge bevægelsens momentum i Danmark og styrke vores fælles pondus i det politiske arbejde. Det giver os bedre muligheder for i fællesskab at støtte op om de mange aktører og organisationer, der arbejder for den samme sag. Vi tror på, at fortrolighed med have, mad og natur giver de kommende generationer bedre forudsætninger for at tage vare på sig selv, hinanden og den verden, de er en del af. Tænk på jeres medlemskab af foreningen Haver til Maver som en motor, I kan spænde på ryggen, når I skal

igangsætte eller udvikle på jeres lokale initiativ. Som medlem af Haver til Maver får jeres organisation nemlig en lang række fordele. Gennem netværksmøder, konferencer og kurser kan I hente inspiration og viden til videreudvikling af skolehaven, og I kan få hjælp til at koble skolehaven med andre aktører fx. 4H, Vild Mad, Københavns Skolehaver m. fl., som kan understøtte jeres haves vækst og opblomstring. I får også adgang til foreningens online værktøjskasse med materialer, som kan hjælpe jer i etableringen, opstarten og driften af jeres skolehave. Som medlem har du også mulighed for at få rådgivning og opbakning om fx. økonomi, fundraising, organisering, materialer, udviklingsmuligheder, støtte i politiske processer mm. I vores online værktøjskasse kan I som medlem selv finde relevante materialer som fx. budgetsabeloner, fundraising guide, læringsmaterialer m.m., som kan hjælpe jer under opstart, etablering og drift af jeres skolehave.

Sammen står vi stærkere! Pointen er, at jeres medlemskab af bevægelsen faktisk er en robusthedsmekanisme i sig selv.

Læs mere om Rådgivning og sparring på side 12.

Opstart

FORMÅLET MED SKOLEHAVEN

Inspiration til at formulere jeres fælles vision for skolehaven.

ORGANISERING OG ØKONOMI

Inspiration og anbefalinger til, hvordan I kan organisere og finansiere jeres skolehave, så den bliver økonomisk bæredygtig.

ETABLERING AF SKOLEHAVEN

Inspiration til, hvordan I kan designe skolehaven og indrette funktionelle og inspirerende læringsrum med fokus på have- dyrkning, madlavning og natur.

UNDERSVISING KNYTTET TIL SKOLEHAVEN

Inspiration til, hvordan I kan planlægge og gennemføre læringsforløb i den kulinariske skolehave.

SKOLEHAVEN I LOKALSAMFUNDET

Inspiration til, hvordan I kan videreudvikle haven og invitere nye brugere ind. Det kan både være med til at forankre skolehaven samt gøre den til omdrejningspunkt for nye, lokale fællesskaber.

Fra idé til færdig skolehave

Der findes ikke én færdig opskrift på, hvordan man kommer i gang med at etablere en Haver til Maver skolehave. Til gengæld er der en masse erfaring at trække på, og Foreningen Haver til Maver står altid klar med et tilbud om hjælp: Vi tilbyder både rådgivning, grundpakker, undervisningsmaterialer og meget mere.

I modellen nedenfor har vi skitseret de temaer, som er relevante for at komme fra idé til høstklar skolehave. Resten af den her guide er tænkt som et inspirationskatalog til de forskellige temaer.

Rollefordeling og opgaver

Uanset om initiativet til at starte en kulinarisk skolehave kommer fra en kommunal skoleforvaltning, kommunalpolitikere, elever, lærere, skolebestyrelser eller lokale ildsjæle, så kræver det dedikerede og alsidige initiativtagere med blik for iværksætter og projektledelse at komme fra idé til realisering af skolehaven.

Initiativtagerernes opgaver spænder vidt. Det kan være alt fra at danne strategiske alliancer på tværs af lokalpolitikere, civilsamfundsaktører, pædagogisk personale på skolen og lokale landmænd, til at stikke en spade i jorden. Opgaverne i opstartsfasen ligger typisk inden for følgende områder: Sikre kommunal og/eller internt (på skolen) ejerskab og opbakning, samt planlægge opstarten af skolehaven.

I næste afsnit finder du råd til processen trin-for-trin.

Gode råd fra private initiativtagere:

"Vores bedste råd til andre, der vil starte op: Find nogle gode samarbejdspartnere i kommunen, der også brænder for projektet! Gode folk i kommunen og et godt samarbejde med nogle lokale politikere er vigtigt." Helle Tychsen Bojsen, Naturvejleder og haveformidler, Haver til Maver Fiskbæk

Visualiser haven,
når der er børn.
Forestil jer stemningen,
legene, læringen
og madlavningen.

"Etablér hurtigst muligt kontakt til kommunen og Haver til Maver, og tænk over, hvilken struktur I gerne vil have. Det har været godt for os, at vi startede en forening; det sender også et signal til lokalsamfundet om, at intentionen ikke er at tjene penge på projektet." Mette Heiberg, initiativtager Haver til Maver, Lilliendal skolehave

Kort fortalt trin-for-trin

Organiseringen af skolehaverne rundt i landet varierer og er typisk tilpasset lokale forhold. Nogle vælger at starte en skolenær skolehave op, hvor skolehaven er placeret på skolen, andre vælger at starte en central skolehave op, hvor flere skoler er tilknyttet. De to modeller har hver sine styrker og svagheder, som beskrives på side 21 i afsnittet om organisering. Uanset hvilken model, I vælger, skal I igennem nogle af de samme trin - vi anbefaler:

1. Find de lokale ildsjæle – i kommunen, på skolerne og i civilsamfundet

Fortæl om jeres idé til mange forskellige, og find ildsjæle blandt politikere, skolechefer, skoleledere,

lærere, kommune, lokale foreninger, naturskoler - de skal nok være derude! Når de er identificeret og er kommet med om bord, har I opbakning fra mange fronter fra starten, og I kan løfte i flok.

2. Hold et opstartsmøde om den fælles vision

Invitér bredt, så alle relevante aktører, interessenter og andre nysgerrige er med fra starten. Hold et møde, hvor I har en åben dialog og er nysgerrige om fælles visioner og drømme. Tal også om, hvilke idéer, ressourcer og kræfter, der allerede findes i lokalområdet.

3. Arrangér en inspirationstur til en skolehave for de kommunale beslutningstagere og skoleledere

Besøg en skolehave, hvor I kan få inspiration og svar på spørgsmål om alt fra fysiske forhold til økonomi og undervisning. Visualisér haven, når der er børn. Forestil jer stemningen, legene, læringen og madlavningen. Inviter både politikere, skoleleder og andre relevante beslutningstagere som for eksempel skolebestyrelse, så I sammen kan konkretisere jeres visioner for skolehaven. Hvad skal lige netop jeres unikke plet jord kunne?

*Hvad skal lige netop jeres
unikke plet jord kunne?
Gro solsikker, majroer eller
måske bladbeder?*

“Vores undersøgelser af skolehaver viser, at kommunen er helt afgørende i forhold til opstart, forankring og fortsat drift af skolehaverne.”

Jesper Strandgaard Pedersen, professor ved Copenhagen Business School.

4. Nedsæt en alsidig arbejdsgruppe

Sammensæt en arbejdsgruppe, hvor alle involverede aktører - initiativtager/projektleder, haveformidler, skoleledere, andre lokale samarbejdspartnere - er repræsenterede. Arbejdsgruppens vigtigste opgaver frem mod en færdig skolehave er at få styr på:

- **Inddragelse:** Hvordan får I de mest relevante aktører med på idéen om en skolehave - og med i arbejdsgruppen? Hvordan vil I organisere jer? Hvordan får I kommunen med ombord? Hvem er tovholderne på processen? Hvad er visionen med initiativet? Hvor vil I hente inspiration?
- **Organisering og aftaler:** Skal I være en forening med vedtægter? Skal I samarbejde med kommunale og private partnere i lokalområdet? Skal der være en daglig leder af haven, og hvem kan det være? Hvordan får I finansieringen på plads? Hvor er der ledige arealer til en have?
- **Tilladelser:** Kræver etableringen af skolehaven bygge- eller anden tilladelse? Er der indhentet børneattester på ansatte og frivillige i skolehaven? Er der fototilladelser fra børnenes forældre?
- **Praktiske opgaver:** Hvem står for den praktiske jordbearbejdning før, under og efter sæsonen? Hvem indretter og etablerer skolehavens uderum? Hvem varetager indkøb af grej, gear, frø og andre materialer, pasning af haven i ferier og pasning af bistader, hvis I har sådan nogle i haven?
- **Aftaler med skoler:** Tilrettelæggelse og indhold af undervisningsforløb, konkrete datoer for skolehavedage, plan for opstarts-, informations- og evalueringsmøder med pædagoger og lærere, klassefordeling, koordinering af samarbejde med blandt andet praktikanter, frivillige m.fl.

- **Kompetenceudvikling og videndeling:** Hvordan sikres de ansvarlige formidlere i skolehaven en løbende opdatering, så de kan indtage skolehaven som udendørs klasselokale bedst muligt? Hvad vil det sige at udøve klasseledelse under åben himmel? Hvordan får man succes med at lave mad over åben ild af nyhøstede afgrøder? Hvordan inddrages Haver til Maver i undervisningen hjemme i skolen? Hvordan sikres bedst mulig videndeling blandt haveformidlere og lærere?

5. Lav en projektbeskrivelse og få styr på økonomi og organisering

Læg et budget, og beskriv det samlede projekt og en procesplan for, hvordan I vil nå frem til den færdige skolehave. Overvej, hvordan skolehaven skal organiseres, og om I fx. skal danne en forening. Få styr på finansieringen af etablering og drift af haven; undersøg også, om I fx. kan søge fondsstøtte. Det er vigtigt at sigte rigtigt: Hvor finder I de kilder til finansiering, som der er størst sandsynlighed for at få støtte fra? Hvad lægger forskellige fonde vægt på? Hvor stort et beløb er der behov for? Kan forskellige finansieringskilder kombineres?

6. Udarbejd en samarbejdsaftale (Central skolehave)

Lav en skriftlig samarbejdsaftale mellem kommune og den forening/virksomhed, der ejer/driver haven. I aftalen kan I konkretisere roller, ansvar, opgaveløsning, økonomi og tidsplaner for både etablering og drift af skolehaven.

“Jeg holdt først et møde med centerchefen for Skole og pædagogik i kommunen, og efterfølgende holdt jeg et oplæg for alle skolelederne. Jeg holdt mange møder og oplæg for forskellige instanser i kommunen, og jeg har sendt breve, mails og brochurer ud til samtlige skoler, friskoler og privatskoler. Vi fik startet en støtteforening til skolehaven og fik en stærk bestyrelse bestående af personer fra lokalområdet, der alle bakkede op om projektet i vores lille by.”

Chantelle McLean, initiativtager og haveformidler, Haver til Maver Næstved.

Rådgivning og sparring

Hvem kan få rådgivning?

I Foreningen Haver til Maver tilbyder vi rådgivning og sparring til projektledere, haveformidlere, initiativtagere, privatpersoner, foreninger, skoler og kommuner om opstart, etablering, drift og undervisning i skolehaver. Kort sagt er der næsten altid hjælp at hente hos os.

Har I brug for rådgivning og sparring, og har I selv erfaring og viden at dele med andre, anbefaler vi, at I bliver medlem af foreningen Haver til Maver. Et medlemskab giver en række særlige fordele og mulighed for at indgå i et netværk af ligesindede. Læs mere om medlemskab på havertilmaver.dk.

Sker initiativet sammen med kommunen, kan det være, I skal overveje et kommunepartnerskab. Kontakt os for at få mere at vide.

Hvad hjælper vi med?

Vi tilbyder rådgivning og materialer gennem hele processen. Eksempler på det, vi kan hjælpe med, er:

- **Rådgivning:** I Haver til Mavers sekretariat er vi et team af faglige kompetencer med speciale i skolehaver. Har I brug for viden om jordforhold og dyrkningsplaner, økonomien, eller inspirerende undervisningsidéer? Er I allerede godt i gang og står med en konkret udfordring - eller har brug for ny inspiration? Mange svar er at finde i vores online værktøjskasse, men I kan også altid ringe til os eller sende os en mail til info@havertilmaver.dk. Læs mere om hvad vi tilbyder af rådgivning her: havertilmaver.dk
- **Kurser og workshops og efteruddannelse:** Haver til Maver afholder løbende inspirationsbesøg, kompetenceudviklende kurser og workshops på skolehaveområdet fx. om skolehavens grøntsager eller pædagogik i skolehaven. Følg med i vores katalog over arrangementer på Haver til Mavers hjemmeside, der løbende bliver opdateret. Haver til Maver udvikler løbende tidssvarende kurser, der implementerer den sidste nye viden om skolehaver. Det kan både være kurser, der handler om at styrke

synergien mellem skole og skolehave, men det kan også være mere kreative kurser som fx. oplæg om planters "magi" - hvordan de er lige så spændende og komplekse som dyr.

- **Forum og netværksmøder for Haver til Maver skolehaver:** Som medlem af foreningen kan I deltage i kurser og arrangementer og indgå i netværket af Haver til Maver-skolehaver. I kan også få mulighed for at trække på andres erfaringer og få inspiration til opstart og drift af skolehaver på havertilmaver.dk
- **Værktøjskasse:** Vi har udviklet en online værktøjskasse, som I også finder på havertilmaver.dk. Her kan I bl.a. få adgang til:
 - Læringsmaterialer
 - Materialer til opstart, etablering og drift af skolehaver
 - Kommunikationsværktøjer
 - Følgeforskning

I kan også altid lade jer inspirere af vores Haver til Maver grundforløb 'De 8 moduler', som ligger frit tilgængeligt for alle alle på havertilmaver.dk. På de otte moduler følger eleverne planten fra frø til færdigt måltid.

"Jeg har brugt Haver til Mavers materialer som inspiration til at få overblik over hele logistikken, der ligger i at etablere en skolehave fx. budgetter, oversigter over redskaber og anbefalinger til, hvordan jordlodderne var delt op. Der er også en masse forskning, som viser værdien af skolehaven, og det har jeg brugt i min dialog med kommunen og til fondsansøgninger." Mette Heiberg, initiativtager, Haver til Maver, Lilliendal skolehave.

Rådgivning til privatpersoner og skoler

Vi rådgiver privatpersoner og skoler inden for blandt andet:

- Finansiering af skolehaven
- Kommunikation om skolehaven til lærere, kommunen og øvrige samarbejdspartnere
- Skolehavens indretning og udstyr
- Haveplaner, dyrkning og jordforhold

Marts/april er det bedste tidspunkt at starte med at bekæmpe ukrudt i haven. Det er let at se ukrudtet på dette tidspunkt, da det ofte begynder at gro tidligere end havens andre planter.

- Samarbejde mellem lærere og skolehaveformidlere
- Inddragelse af frivillige i skolehaven
- Tilrettelæggelse og indhold af undervisningsforløb

I har også mulighed for at komme i følrdning i en lokal Haver til Maver-skolehave, hvor I kan følge en erfaren haveformidler på vores grund-

forløb, der består af 8 moduler i skolehaven. Her kan I komme med ud i haven og møde børnene, kort sagt: Se det ske. I kan også deltage på vores inspirations- og opstartsworkshops. Se vores oversigt over arrangementer på vores hjemmeside havertilmaver.dk.

Som medlem af foreningen kan I deltage i kurser og arrangementer og indgå i netværket af Haver til Maver skolehaver

"I starten fik jeg uvurderlig hjælp af Haver til Maver i form af følrdning på Krogerup. Det gav indblik i de gode rutiner, hvordan man kan skabe gode relationer til børnene, høre om de lavpraktiske erfaringer de har haft deroppe ift vand, placering af udekøkken, opmagasinering af udstyr etc."
Chantelle McLean, initiativtager og haveformidler, Haver til Maver Næstved.

Rådgivning til kommuner

Hvis I som kommune er interesseret i at tilbyde jeres skolebørn et samlet skolehaveforløb bestående af de 8 moduler, kan vi tilbyde rådgivning vedrørende:

- Visioner og målsætninger for skolehaven
- Organisering
- Opgave- og ansvarsfordeling mellem kommune, haveformidler og skoler
- Økonomi og driftsfinansiering
- Facilitering af processen frem til aftaleindgåelse
- Aftale/kontrakt
- Fundraising vedr. etablering af skolehaven
- Etablering og indretning af skolehaven
- Rekruttering af haveformidlere

Løbende og efter aftaleindgåelse:

- Telefonisk og skriftlig rådgivning til haveformidlere vedrørende haveplaner, dyrkning, jordforhold, indretning og dimensionering af skolehaven: Hvordan testes jordens kvalitet, valg af jordforbedring, placering og indretning af skolehaven på jeres arealer, have- og dyrkningsplan, valg af afgrøder, haveredskaber og materialer mm.
- Tilrettelæggelse og indhold af undervisningsforløb - planlægning af de 8 modulers indhold og datoer, opstartsmøder med skoler og lærere, planlægning og deltagelse i informations- og evalueringsmøder med pædagoger og lærere, sparring og rådgivning om haveopstart/nedluk, klassefordeling, kalender, kontaktoplysninger, inspiration til brug af fagene i skolehaven m.m.
- Koordinering af samarbejde med bl.a. praktikanter, frivillig-hjælp m.fl.
- Mulighed for at deltage i følrdning på Krogerup, i Odense eller hos Næstved skolehaver, samt inspirations- og opstartsworkshops. Læs mere om vores arrangementer, aktiviteter og de enkelte skolehaver på havertilmaver.dk.
- Supervision af lokal haveformidler hen over den første sæson i den lokale skolehave.
- Deltagelse på styregruppemøder/arbejdsgruppemøder det første driftsår. Ved at have en repræsentant med fra Haver til Maver det første år, får I et erfarent blik på processen helt fra start af.

Hvorfor skolehaver?

Find ud af, hvad visionen for jeres skolehave skal være: Sådan en afklaring hjælper til, at alle parter let og tydeligt kan se, hvad formålet er med skolehaven.

Bæredygtighed, naturfag, grøn dannelse, madkultur, fællesskab. Hvad er jeres drøm? Hvad skal skolehaven bidrage med?

Vores erfaringer viser, at der kan være mange bevæggrunde for at starte en skolehave. Tag en dialog på tværs af alle skolehavens aktører, og find ud af, hvad visionen for jeres skolehave skal være: Sådan en afklaring hjælper til, at alle parter let og tydeligt kan se, hvad formålet er med skolehaven. Vær gerne ambitiøse, og tænk skolehaven ind som forandringsmotor i løsningen af mange forskellige samfundsmæssige udfordringer. Husk, at skolehaven er et dynamisk rum

med mange muligheder. Nogle kommuner har fokus på at fremme sundhed, bæredygtighed eller styrke fagligheden blandt elever i folkeskolen, andre har fokus på innovation, kultur eller medborgerskab. Hvis I bliver skarpe på, hvad I vil, og matcher det med kommunens ønsker, kan det blive lettere at finde finansiering til skolehaven. For jer selv kan det blive en rettesnor at følge og vende tilbage til, så projektet ikke løber løbsk. Med en klar vision, kan I hele tiden sige: "Nå ja, det var det her, vi ville."

På de følgende sider finder I inspiration til at formulere jeres fælles vision for skolehaven. En vision beskriver verden, som I ønsker, at den skal se ud, og samtidig er visionen med til at tydeliggøre jeres - og jeres initiativs - eksistensberettigelse.

Skolehaven er et dynamisk rum som giver mulighed for at fremme sundhed, bæredygtighed eller styrke fagligheden blandt elever i folkeskolen.

Hvordan formuleres visionen

En vision skal være kort og klart formuleret for at fungere som en stærk fælles retning for alle. Visionen kan med fordel illustreres med et eller flere billeder og historier om, hvordan man ser fremtiden.

Man kan lidt populært sige, at visionen giver retning. Kvaliteten i en vision ligger i dens evne til at give jer lyst til at stræbe efter en fremtidig position. Visioner skal skabe motivation og engagement, og de skal give energi og mod på at tackle de udfordringer, der er på vejen til jeres drømmemål. Den kan endvidere udgøre et vigtigt grundlag for valg og fravalg.

Spørgsmål, man skal stille sig selv, når man laver sin vision:

Hvad er jeres drøm?

Hvilken værdi skal skolehaven skabe?

Hvem skal skolehaven have værdi for?

Når I formulerer skolehavens vision, er det vigtigt, at I tænker over, at udenforstående let skal kunne forstå den og få en klar idé om jeres virke. Visionen bør være både letforståelig og inspirerende, så skolehavens aktører, partnere, interessenter og ildsjæle let kan gentage den med stolthed.

Hvorfor skolehaver?

“Vi anlagde en Haver til Maver-skolehave i Farum i 2014, og på kort tid har vi opnået at få bredde på initiativet. I dag har vi foruden skolehaver også kantinehaver og madkundskabshaver. Visionen er, at alle skoleelever mindst én gang i deres skoletid oplever og lærer igennem et undervisningsforløb i De Økologiske Skolehaver i Furesø.” Fortæller Stine Rahbek Pedersen, projektleder for grøn omstilling, Furesø Kommune

Hvad siger forskningen?

Forskning og erfaringer indsamlet af blandt andet DPU Aarhus Universitet og Copenhagen Business School fra de mange eksisterende Haver til Maver skolehaver viser, at haverne skaber værdi inden for følgende områder:

- **Læring.** Skolehaven bringer særligt de naturvidenskabelige fag til live på nye måder, hvor faglig viden knyttes til konkrete, sanselige oplevelser. Nogle eksempler: Fotosyntesen sker for øjnene af børnene, bestøvning bliver konkret med bierne summende omkring i haven, økologi bliver noget, man har prøvet at praktisere, og ikke en ting, man læser om i en bog.
- **Sundhed.** Skolehaven bidrager til børns fysiske og mentale sundhed, deres madmod, og det forbedrer deres kendskab til grøntsager. Nogle børn finder endda deres nye yndlingsgrøntsag undervejs.
- **Bæredygtighed.** En skolehave går godt i spænd med en række af FNs klimamål (Sustainable Development Goals, forkortet SDG): Skolehaven er et middel til bedre sundhed (SDG3) og uddannelse (SDG4) og et dannelsesrum for kredsløbet jord til bord til jord (SDG12), klimainsats (SDG13), biodiversitet og natur- og miljøforståelse (SDG15) samt partnerskab og handling (SDG17). Skolehavens relation til verdensmålene gennemgås på side 20.

- **Livsduelighed og dannelse.** Børn udvikler i skolehaven en række evner, der gavner dem gennem hele livet. Det gælder både praktiske køkkenfærdigheder og personlige kompetencer som nysgerrighed, tålmodighed, modstandskraft, kreativitet og selvstændig tænkning.
- **Sammenhængskraft.** Jeres skolehave kan blive et lokalt samlingspunkt, der binder nærmiljøet sammen og er katalysator for ny udvikling: Jo oftere folk mødes, jo flere idéer opstår der, jo flere venskaber knyttes der.

“Visionen er at få flere børn ud og rode i jorden. Det er en vigtig værdi hos os, at ungerne mærker, at man i haven er underlagt naturens luner, så man både mærker kulde og blæst, sol og varme. At man opdager, at de grupper, der luger grundigst, får størst udbytte, og at en tør sommer også har betydning for udbyttet. At man er vedholdende og udstår lidt strabadser for så til gengæld at blive belønnet med et dejligt måltid mad, man selv har skabt og har hele ansvaret for. Det er også vigtigt, at det er meget tydeligt, hvad der forventes af en i skolehaven, at man lærer at mestre nogle ting og føler succes. Humor, glæde og leg er det bedste krydderi i vores skolehave.”

Helle Tychsen Bojsen, Naturvejleder og haveformidler, Haver til Maver Fiskbæk

“Der er en god sammenhæng i undervisningen i skolehaven, og klima og økologi er gode emner at tage med ind i klassens almene undervisning”. Lærere, Skovshoved Skole

Skolehaven bidrager til børns fysiske og mentale sundhed, deres madmod, og det forbedrer deres kendskab til grøntsager.

Hvorfor skolehaver?

“Fantastisk koncept! Jeg kan mærke en glæde og energi i ungerne! De er så klar hver gang! Det gør noget for den sociale udvikling”.

Lærer, Skovgårdsskolen

Skolehavens historie

Allerede tilbage i 1903 blev de første danske skolehaver anlagt. Formålet var at vække og vedligeholde interessen for skolehaver i hele landet. Inspirationen kom fra Østrig, hvor Erasmus Schwab i 1873 skrev bogen Skolehaven, der var en praktisk manual til undervisning i skolehaven. Ønsket var at vise skolehavens unikke potentiale som læringsrum. Ifølge Schwab gør skolehaver det muligt at undervise børn i evner og værdier, som er nødvendige for at blive en god samfundsborger - de har med andre ord en dannende effekt.

Skolehavernes udvikling i Danmark:

1903: De første danske skolehaver anlægges.

1903: Københavns Skolehaver stiftes som en almennyttig forening.

1937: Skolehavegerning optages som fag i den danske folkeskolelov.

1950'erne: Det anslås, at der er over 230 skolehaver i Danmark – det højeste antal til dato.

1960'erne: Der er en faldende interesse for det pædagogiske arbejde med skolehaver, og et stort antal skolehaver nedlægges.

2006: Haver til Maver stiftes som almennyttig forening.

2006-2018: Haver til Maver udvider fra én skolehave til 40 skolehaver.

2018: 40 Haver til Maver-skolehaver, 23 kommuner, 8000 elever årligt. Haver til Maver åbner foreningen for medlemskab.

2019: Forening med 70 medlemmer, mere end 150 skolehaver, 24 kommuner, 15.000 børn årligt i Danmark og 2.000 børn årligt i Nepal og Libanon.

International forskning om skolehavers effekt på læring, sociale kompetencer, personlig udvikling og fællesskab viser, at:

- Det har en positiv effekt på elevernes læringsudbytte at lægge en del af undervisningen i matematik og natur- og sprogfag ud i skolehaver - og omvendt også tage skolehaveerfaringerne med hjem i klasseværelserne.
- Eleverne kommer tættere på naturen, hvilket gør det lettere at forstå teori, fordi teorien kan udfoldes og visualiseres i dybden i skolehaverne. Det er ikke længere teori i en bog, men teori i praksis.
- Eleverne kan foretage undersøgelser og eksperimenter i haven, så de får værdifuld faglig viden og udvikler praktiske færdigheder.
- Elevernes evner til at formulere sig skriftligt og lave undersøgelser styrkes, og deres forståelse for matematik forbedres – fx. via arbejdet med at måle op i skolehaven.
- Eleverne bliver bedre til at løse problemer og samarbejde med deres jævnaldrende og træffe demokratiske beslutninger via arbejdet med at organisere haven og fordele arbejdsbyrder indbyrdes.
- Elevernes trivsel, selvværd og rummelighed over for hinanden øges.
- Elevernes nye relationer og måder at være og arbejde sammen på modvirker mobning.
- Elever bliver mere selvstændige og ansvarlige.
- Mødet med naturen giver børnene muligheden for at opdage, at de selv er en del af den samtidige med, at det konkrete møde åbner op for kulturelle, historiske og miljømæssige perspektiver: Træerne er en del af et livsnødvendigt kredsløb kaldet fotosyntesen. Helt tilbage i det feudale samfund dyrkede man grøntsager, ligesom børn selv gør det nu til dags.

- Det fremmer elevernes aktive deltagelse og deres forståelse for fællesskab og nærmiljøet.

Læs mere om skolehavens effekt på læring, sociale kompetencer, personlig udvikling og fællesskab i evalueringsrapporterne i vores online værktøjskasse.

"Visionen er at få flere børn ud i naturen og få dem til at opdage, at de selv er en del af den. Skal fremtiden være grønnere og samfundsudviklingen blive mere bæredygtig, så er det de nye generationer, vi skal have fat i. De skal have teoretisk undervisning i, hvordan naturen fungerer, så de kan tænke innovativt og løsningsorienteret, men de må også gerne forundres over, hvor utrolig den er, så de har lyst til at bevare den og passe på den. Skolehaver er et oplagt sted at give dem en kombination af den viden og oplevelse/opdagelse."

Chantelle McLean, initiativtager og haveformidler, Haver til Maver Næstved.

læringen har en anden dybde end i klasseundervisningen.

- Forældre påskønner, at deres børn deltager i både dyrkning, kultivering og madlavning. Derudover anerkender de værdien i, at børnene tager ansvar, og så beretter de i øvrigt, at børnene er stolte af at dyrke deres egne grøntsager.
- De fleste forældre mener, at skolehaverne giver deres børn succesoplevelser, som højner deres trivsel. Disse forældre ser gerne, at deres børn bliver undervist mere ude i naturen – i alle fag.
- Mange forældre oplever, at deres børn efter skolehavedeltagelse smager mere ny mad, end de gjorde tidligere - deres madmod er blevet større.

Kilde: Wistoft, K, Lassen, M.C. & Dyg, P.M. (2016)

Forældrenes oplevelse

- Langt de fleste forældre vil anbefale skolehaver til andre.
- Forældrene mener, at skolehaverne sikrer en god kobling mellem teori og praksis, og at

"Han kan fortælle, hvad han har lært, og huske det – det er ikke tit, at han kan det i skolen."

Forælder, Evaluering 2016

"Lærerne kommer ofte og fortæller os, at forældrenes opbakning til skolehaven er utrolig stor - der er stor begejstring for konceptet".

Rikke Danø, Haveformidler i Haver til Maver Gentofte

Hvorfor skolehaver?

Fra bål til verdensmål

Skolehaver kædes i stigende grad sammen med FNs verdensmål. Ofte indgår de næsten som en selvfølgelighed, når fremtidens uddannelses-idealer bliver beskrevet - fx. i 'Education for Sustainable Development' (UNESCO) eller 'Guide to Sustainia' (Sustainia). Skolehaver er blandt Sustainias og Realdanias 100 bedste klimaløs-

ninger i danske kommuner, og UNESCO's Education for Sustainable Development peger på skolehaven som fremmende for bæredygtig udvikling. Regeringens Advisory Board for Mad og Måltider anbefaler skolehaver som en sundhedsfremmende indsats (2018), og Vidensråd for Forebyggelse anbefaler skolehaver som eksempel på en forebyggende indsats, der virker. I skemaet nedenfor kan I få et overblik over, hvilke verdensmål skolehaver understøtter.

Verdensmål	Skolehaverelation	Referencer (udpluk)
 SDG3: Sundhed og trivsel "Ensure healthy lives and promote wellbeing for all at all ages"	Deltagelse i skolehaver har en positiv indvirkning på børns fysiske, psykiske og sociale helbred.	· 'Fremme af sunde mad- og måltidsvaner blandt børn og unge' (Vidensråd for forebyggelse, 2018) · 'Anbefalinger til regeringen og en invitation til hele Danmark' (Tværministerielt advisory board for mad, måltider og sundhed, 2018). · 'Studie af udbredelse og effekter af kulinarisk skolehaveprogram' (Aarhus Universitet, 2016)
 SDG4: Kvalitetsuddannelse "Ensure inclusive and equitable quality education and promote life-long learning opportunities for all"	Skolehaven styrker børns uddannelse ved at knytte især naturvidenskabelige fag til oplevelser i praksis. Samtidig styrker havedyrkning og madlavningen børns dannelse ift. udviklingen af de såkaldte <i>21st century skills</i> .	· 'Skolehaver som pædagogisk arena for udvikling af identitet og sociale kompetencer' (Aarhus Universitet, 2014) · 'Hvordan lægges grundskolens matematik natur- og sprogfag ud i skolehaver? Hvordan inddrages skolehaveundervisningen i fagene?' (Aarhus Universitet, 2017)
 SDG12: Ansvarligt forbrug og produktion "Ensure sustainable consumption and production patterns"	Forståelse og fortrolighed med madens vej fra jord til bord til jord er en bærende del af arbejdet med skolehaver. Børn får således kendskab til økologisk fødevareproduktion, madspild og kredsløbstækning.	· 'Team Gastro anbefalinger' (Team Gastro, 2017) · Skolehaver som del af Friluftsrådets 'Grønt Flag - grøn skole' · 'Four Ways to Fight School Food Waste' (WWF, 2017)
 SDG13: Klimaindsats "Take urgent action to combat climate change and its impacts"	En af de største klimasyndere er produktionen af kød. I skolehaven udvikler børn en grundlæggende forståelse af - og lyst til - grøntsager, samtidig med at deres evner til at bearbejde nye afgrøder udvikles.	· 'Klima100' (Sustainia & Realdania, 2018) · 'Studie af engagement, skolehaver og naturformidling' (Aarhus Universitet, 2011)
 SDG15: Livet på land "Protect, restore and promote sustainable use of terrestrial ecosystems, sustainably manage forests, combat desertification, and halt and reverse land degradation and halt biodiversity loss"	Skolehaven styrker børns praktiske forståelse af økosystemer, fødevaresystemer, vækstbetingelser, grundlæggende naturprocesser som fotosyntese, nedbrydning og bestøvning. Samtidig udvikler børn i skolehaven et holistisk natursyn, der placerer mennesket som del af et levende, universelt system.	· 'The Child in the Garden: An Evaluative Review of the Benefits of School Gardening' (Penn State University, 2010) · 'Environmental Education: Biodiversity' (University of Cairo, 2002)
 SDG17: Partnerskab for handling "Strengthen the means of implementation and revitalize the global partnership for sustainable development"	Haver til Maver samarbejder med universiteter, myndigheder, offentlige og private organisationer om at øge kvaliteten og kapaciteten i skolehaverne som læringsmiljø for udfordringer i moderne liv og fællesskaber.	Udvalgte samarbejdspartnere: CBS, Aarhus Universitet, Børns Vilkår, Ældre Sagen, CONCITO

Vidste du, at rødbeder indeholder et naturligt højt indhold af blandt andet jern, som hjælper med at forebygge blodmangel i kroppen?

Forening, kommunal drift, virksomhed, fondsstøtte eller en kombination? Hvordan skal jeres skolehave organiseres og finansieres?

En Haver til Maver skolehave kan organiseres og finansieres på flere måder. Haven kan for eksempel drives som en forening, en virksomhed, eller som en del af den kommunale drift. Finansieringen kan komme fra kommunen, den enkelte skole, fonde, statslige puljer og/eller donationer. Det vigtigste er, at I overvejer/vælger en model, der gør skolehaven økonomisk robust. Det kan lyde afskrækkende at skulle stable en solid økonomi på benene, men det er vores erfaring, at der altid er en farbar vej at tage.

Økonomisk robuste skolehaver

Den nyeste forskning fra Copenhagen Business School (CBS) viser, at de økonomisk robuste skolehaver, er dem, der modtager en grundfinansiering fra kommunen. Fondsmidler kan være et godt supplement i opstarten og til etableringen af haven, eller når I ønsker at udvikle havens funktioner, aktiviteter, målgrupper osv.

En tommelfingerregel er, at fonde generelt ikke støtter driften af skolehaver – kun udvikling. Derfor anbefaler vi i foreningen Haver til Maver, at I fra starten sikrer opbakning fra skoler, skoleforvaltning og kommunalpolitikere og samarbejder på tværs af offentlige og civilsamfundsaktører.

Når skolehaven tænkes ind som en del af den kommunale drift, betyder det også, at undervis-

ningen i skolehaven ses som et vigtigt fagligt tilbud - en del af kerneydelsen - og ikke blot som et kulørt supplement til 'den rigtige' undervisning.

To modeller: Centrale og skolenære

Som nævnt tidligere kan man opdele Haver til Mavers kulinariske skolehaver i to typer: Den centrale skolehave og den skolenære skolehave. Den centrale skolehave ligger væk fra skolens matrikel, eksempelvis på en gård, i en park eller i private haver, hvor klasser fra forskellige skoler modtager undervisning af en haveformidler cirka fire timer ad gangen. Det er for eksempel sådan, det foregår på Krogerup, som vi selv driver. Den skolenære have ligger derimod på skolens egen matrikel og bruges både til længere undervisningsforløb og som et faglokale i fag som matematik, natur/teknik eller madkundskab. I nogle få kommuner har man valgt at kombinere centrale og skolenære haver, hvilket skaber en synergi mellem den havefaglige viden i de centrale haver og muligheden for at integrere skolehaven i den enkelte skoles hverdag for alle skolens elever (læs mere i casen om Furesø Kommune på side 28).

I skemaet på næste side kan I få et overblik over økonomi, organisering og fordele/ulemper ved de forskellige skolehavemodeller. På de følgende sider finder I tre cases fra henholdsvis Odense, Assens og Furesø Kommune, som er eksempler på: En central skolehave, en skolenær og en kombination.

Organisering og økonomi

	Organisering og økonomi	Fordele og ulemper
Central skolehave	Eksempler på organisering: Kommunalt initiativ. Styregruppe med repræsentanter fra kommune, skole og have. Daglig drift varetages tilsammen af kommunens koordinator og haveformidleren. Forening. Bestyrelse med repræsentanter fra haven, lokalområdet og kommunen. Ansat haveleder står for undervisning og daglig drift. Virksomhed. Bestyrelse - eventuelt med kommunal repræsentant. Eksempler på finansiering: Kommunen og/eller den enkelte skoleklasse betaler et beløb pr. klasse/hold pr. sæson for undervisning, administration, praktisk arbejde mm. Hertil et generelt driftstilskud til vedligeholdelse, jordbearbejdning mm. • Fondsmidler til udvikling og/eller drift af haven.	Fordele: Høj undervisningskvalitet varetaget af haveformidlere med have-, mad og naturfaglig viden. Havebesøg af 3-4 timers varighed giver plads til fordybelse. God plads til at integrere både have, madlavning og natur. Potentiale til at kunne være samlingspunkt for lokalområdet uden for skoletiden. Ulemper: Ofte kun et tilbud for nogle få klasser på en skole. Kan være svært at koble undervisning i haven til undervisning på skolen. Transporttid til skolehaven. Ekstra lønomkostninger til ansat haveformidler.
Skolenær skolehave	Organisering: Kommunal forankring eller initieret af skoleledelsen, hvis initiativet er taget på skolens egne vegne. Finansiering: Kommunen kan finansiere skolehaven helt eller delvist, eller skolen finansierer selv etablering og drift af skolehaven. Står skolen for etablering, vil det typisk også involvere fondsstøtte og midler fra lokalsamfundet.	Fordele: Billigere i drift. Flere fag kan inddrages i haven. Mulighed for kollegial sparring om undervisningen i haven. Fleksibilitet i brugen af haven til både enkelte lektioner og forløb - kan også anvendes af SFO'ere eller andre tæt på skolen. Ulemper: Manglende havefaglig viden. Færre muligheder for at integrere den havenære natur i undervisningen.

I begge haver oplever børnene et forløb over en hel havesæson og opnår dermed en forståelse for årets gang: Det bliver en dannelsesrejse gennem natur, grøntsagsdyrkning og tilberedning af økologiske råvarer - ved hvert nyt besøg har planterne vokset sig lidt højere og lidt frodigere. Haverne, udeskole-køkkenet og den omgivende natur danner rammen om et unikt læringsmiljø, der ikke bare er med til at opfylde flere af folkeskolens fagformål, men samtidig er med til at styrke og forbedre børnenes mentale og fysiske sundhed.

I den centrale skolehave får eleverne mulighed for at indtage et læringsrum, som passer godt ind i formålet bag Åben skole. De vil møde fagpersoner, som arbejder med fx. landbrug, gartneri, madlavning og naturvejledning.

Den skolenære have befinder sig lige uden for klasseværelset og er dermed nem at indtage til undervisningsformål. Her kan fagenes indhold foldes ud på en letforståelig og praksisnær måde.

Det er interessant at kombinere forløbet i den centrale og den skolenære have. På den måde kan den havefaglige viden i de centrale haver kombineres med muligheden for at integrere skolehaven i den enkelte skoles hverdag for alle skolens elever. Samtidig kan den centrale skolehaveformidler være sparringspartner for de skolenære haver med rådgivning og hjælp med

etablering og drift. Den centrale have kan også fungere som samlingssted for netværk mellem de skolehaveansvarlige lærere og pædagoger i kommunen.

Ulemperne kan naturligvis være, at det kan kræve en del administration samt kræfter afsat til koordinering på fuld tid af haverne, samt en væsentlig økonomisk deltagelse fra kommunen.

“Det er en kæmpe fordel at have forskellige haver. De haver, der er anlagt på daginstitutioner, skoler, fritidsordninger og klubber giver børnene mulighed for et andet læringsrum i hverdagen, og det er der rigtig mange lærere og pædagoger, der bruger meget aktivt. Den store centrale have er anlagt på en økologisk mark, her er det naturvejledere og haveformidlere, der giver daginstitutionsbørn og skoleelever et forløb i helt andre omgivelser, hvor eleverne både får Haver til Maver-undervisningen i deres egen skolehave, på landbruget og i naturen i landskabet. Eleverne får altså mulighed for at arbejde fagligt med næringsstofkredsløb, betydningen af bierne i landbruget, naturen i det omgivende landskab udover, at de oplever og erfarer, hvordan de råvarer, børnene spiser, produceres, høstes og tilberedes.”
Stine Rahbek Pedersen, projektleder for grøn omstilling, Furesø Kommune

Få rådgivning om organisering og økonomi hos Haver til Maver

Vi kan hjælpe med:

- At lægge et budget for opstart og drift af skolehaver
- Sparring omkring udarbejdelse af samarbejdsaftale mellem kommune og forening
- Sparring omkring foreningsdannelse
- Sparring omkring fundraising

Skriv til info@havertilmaver.dk

Du kan også finde materialer i form af beregningsmodeller, fundraising guide, eksempler på budget og meget mere i vores online værktøjskasse på vores hjemmeside.

Som medlem kan du hente materialerne kvit og frit.

Case:

Central skolehave, Falen, Odense Kommune

Haver til Maver-skolehaverne i Odense var oprindeligt et eksperiment som led i en større bæredygtighedsstrategi. Projektets succes resulterede dog i en fast finansiering og en ekstra skolehave. Da projektmidlerne udløb i 2014, valgte Odense Kommune at fortsætte finansieringen af deres første skolehave, Falen, på baggrund af stor popularitet og en positiv evaluering, lige som de valgte at udvide med endnu en skolehave på Holluf Pile Skole. Kravene i skolereformen havde også stor betydning for beslutningen: Mere praksisnær undervisning, mere åben skole, anderledes læringsrum og bedre forbindelse til læringsmål. Alt det bidrog skolehaven til.

Principperne for driften af skolehaverne er udformet af en styregruppe, der tæller skoleledere, en tovholder fra kommunen, skolehaveformidlere og formanden for skolehaveforeningen. Med principperne på plads og en fast finansiering, sendes pengene nu direkte ud til de to 'moderskoler' (Holluf Pile Skole og Sanderumskolen), som varetager administrationen af skolehaverne. På den måde sparede kommunen tovholderen og sikrede en økonomisk robust skolehave.

Fra kommunens side ønskede man et grønt åndehul, der kunne være til gavn og glæde for en bred gruppe af brugere, også uden for skoletiden. Skolehaven blev mere end en skolehave: Derfor kan man også "gå til skolehave" i fritiden og møde forældre, bedsteforældre, børn fra SFO'er og internationale familier efter skoletid i skolehaverne - haverne er altså blevet en grøn plet, der samler på tværs af alder og baggrund.

Fakta:

- Haver til Maver i Odense startede i 2006 med skolehaven Falen som en del af en bæredygtighedsstrategi.
- Skolehaverne danner i dag også rum for fritidsaktiviteter og en bred brugergruppe.
- Skolehaverne er på stående budgetpost under Børne- og Ungdomsforvaltningen.
- Budget for Skolehaven Falen: 390.000 kr. med 16 klasser årligt.
- Budget for Holluf Pile Skole: 310.000 kr. med 12 klasser årligt.
- I 2019 har Odense kommune bidraget til åbning af den tredje skolehave på Skibhusgården i det nordlige Odense. Også her er skabt et samarbejde på tværs af flere aktører: UngOdense lægger arealer til, Kold College bidrager med haveformidler og naturvejleder og Odense kommune med etablering og frikøb af formidler.

Organisering og økonomi

Case: Skolenær have, Aarupskolen, Assens Kommune

Skolehaven på Aarupskolen i Assens Kommune er et eksempel på en skolenær skolehave. Skolehaven er ikke bare et undervisningslokale, men også et rekreativt område for alle skolens elever. Det var to natur/teknik-lærere på skolen, som tog initiativ til skolehaven. Tanken var, at eleverne i natur/teknik skulle lære om fotosyntese, biodiversitet og afgrøder gennem praksisnær undervisning og ikke kun gennem en bog. Det skulle gøres mere levende, mere nærværende: Eleverne skulle selv have hænderne i jorden.

Der var fra start af opbakning til idéen fra både skoleledelsen og skolens bestyrelse, og de fandt derfor hurtigt de omkring 40.000 kr., skolehaven kostede at etablere. Også på hjemmefronten støttede mange nysgerrige forældre projektet, hvilket i tidens løb har ført til en del invitationer ud i skolehaven.

Skolehaven er indrettet med højbede, drivhus, udekøkken, æblelund og bærhave. Skolens 3. klasser har tre lektioner om ugen i haven, hvor de følger Haver til Mavers grundforløb. 4. klasserne står for fælles bede og drivhuset, som bliver integreret i deres undervisning. Der er en stigende interesse fra de andre lærere på skolen, som også er begyndt at inddrage skolehaven i deres undervisning. Fx. bliver haven brugt i madkundskab ligesom fysik og kemilærerne er begyndt at lave forsøg med deres elever i haven.

"Fordelen ved at have en skolenær have er, at det bliver en oplevelse for alle skolens elever. Netop fordi den er så nær, bliver den brugt af mange elever, som på den ene eller den anden måde får integreret skolehaven i undervisningen. Fx. kan eleverne, som har madkundskab, se, hvordan de afgrøder, de arbejder med, bliver til, og de elever, som har et forløb, kan hele tiden følge med i udviklingen af deres afgrøder..."

Per Veber, lærer og initiativtager, Haver til Maver, Aarupskolen

Aarupskolen er en del af netværket Ellevilde Haver - et netværk for de 10 lokale skolehaver i Assens Kommune, som hen ad vejen har udviklet sig til et mødeforum og et læringsnetværk.

Netværksgruppen Ellevilde Haver har vist sig at være en god model for lokale skolehaver i landområdet, hvor man kan dele viden og trække på hinandens ressourcer, når ressourcerne er knappe.

Denne skolehavemodel er forholdsvis billig, da den finansieres af frivillige kræfter og af skolerne selv. Lærerne står for undervisning i haverne og netværket sørger for at lærerne er klædt på og får inspiration til undervisningen. Modellen kræver opbakning fra skolelederne og ikke mindst lærerne. Derudover er der behov for en person, der faciliterer læringsnetværket.

Kilde: Wistoft, K, Lassen, M.C. & Dyg, P.M. (2016)

Fakta:

- Skolehaven på Aarupskolen startede i 2005 på initiativ fra to natur/tekniklærere
- Budget til etablering af haven var 40.000 kr, som blev finansieret via skolens eget budget
- Skolehaven bruges til undervisningsforløb for 3. og 4. klasser, undervisning i madkundskab, natur/teknik og i frikvarterer
- Skolehaven er en del af netværksgruppen Ellevilde Haver, som består af 10 lokale skolehaver i Assens Kommune.

Organisering og økonomi

Case: Skolehaveklynge, Furesø Kommune

Én enkelt skolehave i Stavnsholt blev i løbet af en årrække til 60, da Haver til Maver i 2014 indledte et samarbejde med Furesø Kommune. Skolehaverne findes i dag både på skoler, daginstitutioner og fritidsordninger.

Samarbejdet blev etableret som led i kommunens klima- og miljøpolitik og har foruden de 60 skolehaver ført til en kommunal beslutning om, at alle elever i løbet af deres skoletid skal igennem mindst ét skolehaveforløb. Siden 2014 har tallet allerede passeret 3000 skolebørn og endnu flere kilo økologiske grøntsager er blevet dyrket.

Udgifterne til arbejdet med skolehaver hører under budgetterne hos Udvalget for natur, miljø og grøn omstilling, som sammen med Udvalg for Skole og Ungdomsuddannelser har været de primære politiske kræfter bag den vilde, grønne udvikling.

Gennem hele forløbet har kommunen haft særligt fokus på at give institutionerne arbejdsro til selv at implementere skolehaverne. Det har ført til stor diversitet fra sted til sted og ansporet flere institutioner til at deltage: For dem har muligheden for selvbestemmelse over havernes ramme og formål været særdeles attraktiv. Den form for frihed har dog også stillet krav om stærk faglig påklædning af lærere og pædagoger, der både har skulle agere leder og underviser for deres egne skolehaver. Haver til Maver har løbende bidraget med råd og vejledning, ligesom vi har stået bag omfattende efteruddannelse til 21 af kommunens lærere og pædagoger.

“Furesø kommune tager ejerskab og anerkender børns behov for jordforbindelse – og for en have. Kommunens arbejde bekræfter vores indtryk af, at flere kommuner tager skolehaver og bæredygtighed til sig, blandt andet som en del af arbejdet med FN’s verdensmål”

Susanne Leegaard, direktør Haver til Maver

Fakta:

- Haver til Maver indledte i 2014 et samarbejde med Furesø Kommune. Skolehaverne findes i dag både på skoler, daginstitutioner og fritidsordninger.
- En enkelt skolehave i Stavnsholt blev i løbet af et par år til 60.
- Samarbejdet er en del af kommunens klima- og miljøpolitik.
- Udvalg for skole og ungdomsuddannelser og udvalg for natur, miljø og grøn omstilling har været de drivende kræfter.
- Haver til Maver har løbende bidraget med råd og vejledning, ligesom vi har stået bag omfattende efteruddannelse til 21 af kommunens lærere og pædagoger.

Etablering

Højbede, vandhul, bålkomfur, halmborg, muld-toiletter? Hvordan skal jeres unikke skolehave indrettes, så det bliver både jeres og børnenes drømmehave?

I princippet kan man starte en Haver til Maver-skolehave op alle steder. Men skal projektet være økonomisk overskueligt og let at gå i gang med, er det en god ide, at de fysiske rammer lever op til følgende punkter:

- Dyrkningsegnet jord, der er veldrænet og fri for forureningsstoffer og byggerester
- Et tilpas stort areal, der får masser af sollys
- Passende toiletforhold
- Rindende vand og afløb
- Mulighed for at tænde bål
- Mulighed for opbevaring af udstyr, skoletasker osv.
- Mulighed for at søge ly i dårligt vejr
- En beliggenhed, som er nemt tilgængelig for de lokale skoler

Læringsmiljø

Den kulinariske skolehave er et læringsmiljø bygget op om forskellige rum: Haven, udekøkkenet, den omkringliggende natur og områder indrettet til leg og bevægelse.

Ikke to skolehaver er ens, så inden I beslutter, hvordan jeres have skal indrettes, er det en god idé at tage rundt og hente inspiration hos andre: Der er mange kreative løsninger derude, også nogle I måske slet ikke har overvejet

"Tag ud og besøg nogle forskellige skolehaver, og lad jer inspirere til at skabe det, der passer til netop jeres sted. Samarbejde med frivillige, pedeller, landmænd, gartnere og alle med hænderne godt skruet på er en kæmpe hjælp i etableringsfasen."

Helle Tychsen Bojsen, Naturvejleder og haveformidler, Haver til Maver Fiskbæk.

Tips til indretning af læringsmiljø:

- **Skab tydelige signaler i indretningen af læringsmiljø.** Fx. sender borde uden bænke et tydeligt signal om, at man skal arbejde og ikke slappe af. En rundkreds af træstubbe eller bænke

betyder, at man skal lytte og være fokuseret. En flagstang eller et skilt kan fungere som et naturligt samlingssted.

- **Afgræns læringsrum.** Hvis der er alt for meget plads at lege på, kan det blive svært for eleverne at holde fokus og fordybe sig i deres opgaver. Heldigvis kan det problem - hvis det skulle opstå - meget let løses med et naturligt hegn eller et levende hegn af solsikker. Det er både flot og funktionelt.
- **Skab et univers af læring og sanseoplevelser.** Plant et hegn af buske med spiselige bær i stedet for en ligusterhæk. Mal tavlelak på inder-siden af døren til køkkenskuret, så det kan bruges til at skrive på. Dekorér kompostkassen med tegninger af de organismer, der lever deri. Kort sagt: Vær kreativ!

Eksempler på skolehaver:

- **Haver til Maver på Krogerup, Humlebæk** ligger på en gård omgivet af marker, skov og vandhul. Haven ligger tæt på en tog- og busstation, så skoleklasser har nemt ved at komme frem og tilbage. Toiletter deles med resten af gården bl.a. brugerne af private køkkenhaver. Der er anlagt vand og kloakering i udekøkkenet, som ligger tæt op ad en hovedbygning. Opbevaring sker i en gammel lade, og eleverne kan søge læ under et halvtag. Havearealet er ca. 1.500 m² og kan rumme ca. 30 skoleklasser.
- **Haver til Maver i Falen, Odense** er etableret på en allerede eksisterende skolehavegrund, der ligger i forlængelse af et kolonihaveområde. De omkringliggende skoler har let ved at komme hen til haven, da det ligger i byområdet. Der er rindende vand og et toilet i forlængelse af et lille hus til opbevaring af redskaber og køkkengrej. Her kan børnene også søge ly. Havearealet er 480 m² og huser 15-20 skoleklasser.
- **Skolehaven på Aarupskolen:** Skolehaven ligger på skolens egen matrikel og består af højbede, drivhus, udekøkken med bålpladser, og der er etableret en æblelund og bærhave. Selve haven er bygget op omkring ni højbede i forskellige størrelser. To elever har sammen én meter, hvor de skal så ni forskellige afgrøder.

Etablering

Havens indretning

Skolehaver til gruppearbejde

Haven må ikke være større, end at den er overskuelig at passe og vedligeholde for en skoleklasse i den givne periode. Det er vigtigt at have in mente, når I planlægger areal, antal bed og antal afgrøder. For at passe en have, skal eleverne komme cirka hver 14. dag og meget gerne oftere. Ud fra erfaringen fra Haver til Mavers skolehaver anbefaler vi følgende, hvis der skal være grøntsager nok til 4-5 gange madlavning:

- 8 bed af 0,9 x 3 meter pr. klasse (4 grupper, der passer 2 bed hver).
- Smalle stier på 30-40 cm mellem de enkelte bed i klassens have.
- Lidt bredere stier 50-70 cm mellem de forskel lige klassers haver.
- Brede stier min. 1,5 meter midt i eller uden om haverne til fx. trillebøre.
- Lav tydelige grænser mellem bed og stier fx. med snore i kanten eller med stier af græs eller træflis.

- Opbevar haveudstyr tæt på haven fx. i et skur eller i en vogn.
- Lav eventuelt ekstra afskærmning mod råvildt, hunde eller vind.

Man kan med fordel inddrage skoleelever i opmålingsarbejdet. Det styrker og udfordrer deres matematiske færdigheder.

Dyrkning i plantekasser

Hvis I ikke har mulighed for at dyrke direkte i jorden, er det også muligt at anlægge havens bed i plantekasser. Vi anbefaler max to elever pr. m², og at plantekasserne er minimum 30 cm høje, hvis de ikke har kontakt til jorden nedenunder, så der er plads nok til at dyrke rodfrugter og andre planter med dybe rødder. Jo højere de er, jo mere jord og næring har planterne adgang til, men husk at børnene også skal kunne arbejde i dem. Jorden i plantekasser er mere forskånet for forstyrrelser, derfor kan I så og dyrke afgrøderne lidt tættere. Til gengæld er en plantekasse mere udsat for udtørring og har derfor brug for mere vanding.

Tip: Tegn en skitse og inddrag eleverne :

Tegn en haveskitse med indretningen af haven, hvor de forskellige dele er på fx. havebede, vand, kompost, bålplads, redskabsskur og legeområder. Inddrag eleverne undervejs i processen: Det giver ejerskab og læringsmuligheder inden for fx. matematik og natur/teknik, hvis eleverne indrages i skitsetegninger, opmålinger og placeringer i haven.

“Vi kunne sagtens have lavet en skolehave, der var færdig, efter at eleverne kom tilbage fra ferie. Men for os har det været vigtigt, at eleverne var med helt fra starten, for så er vi sikre på, at eleverne i højere grad har ejerskab for det. Så alle eleverne bygger højbæde i øjeblikket. Det er alle eleverne, der har sat stolper op.”

Interview med Stefan Bendtsen, september 2014. Kilde: Wistoft, K, Lassen, M.C. & Dyg, P.M. (2016)

Kompost er plantemateriale, der ved hjælp af dyr og mikroorganismer er nedbrudt og omsat, så de næringsstoffer, der oprindeligt var bundet i blade og andre plantedele, på ny bliver tilgængelige.

Udstyr til haven:

Anbefalet haveudstyr pr. klasse:

- Greb, planteske, skovl: 5 stk.
- Hakkejern, rive, vandkande, lugeklo: 9 stk.
- Spand: 8 stk.
- Frøglas: 10 stk.
- Spade: 13 stk.
- Hammer: 2 stk.
- Trillebør: 2 stk.
- Havehandsker: 3 par
- Plantepinde: 32 stk.
- Saks, lineal, permanent tusser, snor: 5 stk.
- Kompostbeholder, redskabsholder, fiberdug: 1 stk. af hver.

Tips til dyrkningsplan og sædskifte

Når I skal lave en plan for havens bed, og hvad I vil dyrke, skal der både tages havefaglige og pædagogiske hensyn:

- Planlæg sædskifte, så jorden får ro i perioder, og I skifter mellem hvilke plantefamilier, der bliver dyrket.
- Inddrag eleverne i beslutningen om, hvad der skal dyrkes i haven. Det giver ejerskabsfølelse og skærper deres nysgerrighed. Det må gerne være lidt skøre, farverige grøntsager, men selvfølgelig inden for det spiseliges grænser.
- Dyrk kun afgrøder, som I ved, I kan bruge til madlavning i udekøkkenet - alt andet er synd og spild.

- Overvej muligheden for, at hver elev kan få fingrene i forskellige afgrøder og dyrkningsmetoder. Forståelsen af grøntsagernes virkelighed og vækst nuanceres, hvis eleverne oplever, at de er forskellige. Det kan være i form af forskellige metoder ved etablering fx. så frø, lægge kartofler, sætte løg og plante en forspiret plante ud. Det kan også være i form af forskellige typer afgrøder, der har forskellige høstdele fx. høje hurtigvoksende majsplanter, langsomvoksende rodfrugter og sprøde små spinatblade.
- Dyrk efter økologiske principper – få råd og inspiration fra Haver til Maver.

"I vores skolehave har hver klasse bed på 4x10 meter, som er inddelt i 15 mindre bede. Hver gruppe har 3 bede, og de dyrker de samme afgrøder efter en fast såplan. Vi kører rotation mellem bedene, så vi får et godt sædskifte."

Helle Tychsen Bojsen, Naturvejleder og haveformidler, Haver til Maver Fiskbæk.

"I vores skolehave er størrelsen på klassernes havebed formet ud fra de kørespor, landbrugsmaskinerne laver i marken. Hver klasse får en have på 3,5 x 12 meter inddelt i seks bed på ca. 1,2 m x 3,5 meter. Det giver et rigtig fint udbytte, men det kan godt være lidt svært at luge og så inde i midten af bedene, når de er så brede."

Sally Nordlund Andersen, haveformidler, Haver til Maver Krogerup.

*Indret udekøkkenet, så alle elever
kan være aktive på samme tid
og arbejde selvstændigt med
madlavningen i mindre grupper.*

Udekøkkenets indretning

Arbejdsstationer til gruppearbejde

Indret udekøkkenet, så alle elever kan være aktive på samme tid og arbejde selvstændigt med madlavningen i mindre grupper. Ud fra erfaringen fra Haver til Mavers kulinariske skolehaver anbefaler vi:

- 4-5 arbejdspladser pr. klasse med et arbejdsbord og et bålkomfur.
- Bålkomfuret skal have plads til flere gryder eller pander på samme tid. Det klassiske bålkomfur hæver gryderne lidt over jorden, så der er plads til et bål indeni, og maden kommer væk fra jorden. Placer bålkomfuret på et brandsikkert underlag med afstand til arbejdsborde, så I undgår røg i hovedet og varmeskader på bordet.
- Sørg for minimum én håndvask med rent drikkevand til håndvask, rensning af grøntsager og evt. opvask.
- Underlaget i udekøkkenet skal være slidstærkt og kunne dræne regnvand, så I undgår mudder og regnpytter, fx fliser eller græs på et skrånende underlag.
- Indret spisepladser, hvor alle kan sidde og

spise maden i ro og mag. Når eleverne har slidt i haven og siden i køkkenet, så skal resultatet, festmåltiddet, også kunne nydes under optimale forhold. I kan evt. bruge arbejdsbordene – sørg for, at bænkene kan stilles væk, mens der arbejdes.

Køkkenudstyr:

Anbefalet køkkenudstyr pr. klasse:

- Gaffel, kniv, krus, spiseske, dyb tallerken: 30 stk.
- Gryde med låg (stor+lille), dørslag, grydeske, kagerulle, køkkenkniv, målebæger, grøntsagsbørste, piskeris, rivejern, røreskål, stegepalet, suppeøse, urtekniv, wokpande: 5 stk.
- Skærebræt og grøntsagsskræller: 9 stk.
- Dåseåbner, knivholder, køkkenvægt, morter, skyllebalje, skærebrætholder: 2 stk.
- Snapper: 4 stk.
- Vandkande: 3 stk.
- Bålhandsker: 5 par.
- Bålpande: 5 stk.
- Brændekløver: 2 stk.
- Brandtæppe og førstehjælpskasse: 1 stk.
- Viskestykker, karklude, håndsæbe, opvaskebørster, stålsvampe, opvaskebaljer, skrubbebørster, sulfo.
- Opvaskestativ, vasketøjskurv, tørrestativ, skraldespand.

TIPS:

- Brug så vidt muligt køkkenredskaber af metal og træ, og undgå porcelæn og glas. Vælg lette, men robuste materialer: Fx. tallerkener i bambus, skåle i melamin og gryder i aluminium. Det er både pænt og holdbart.
- Opbevar køkkenudstyret tæt på arbejdspladserne. Byg fx. et køkkenskur eller anskaf en vogn, som kan køres frem og tilbage mellem udekøkken og læskur.

- Tænk over hygiejnen. Alle kasser og overflader til opbevaring af køkkengrej skal kunne rengøres. Ingredienserne til madlavningen som fx. mel, olie og krydderier bør opbevares tørt og køligt og sikret mod skadedyr.

"Hver gruppe har en køkkenvogn, som de benytter på køkkenpladsen, og vognmesteren, der må køre vognen, har ansvaret for, at vognen er pænt ryddet op og alt ligger på rette plads efter opvasken. Det fungerer rigtig godt."

Helle Tychsen Bojsen, Naturvejleder og haveformidler, Haver til Maver Fiskbæk.

Årets gang

Der er helt naturligt højere til loftet - hele vejen op til himlen - og større følelse af frihed i skolehaven, men ligesom der er steder indrettet til arbejde i hhv. køkken og have, så skal der også være steder, hvor børnene kan holde pauser. Hvis området omkring skolehaven er kuperet, vil det være et fint sted for børnene at bruge deres pause. Alternativt kan der etableres en bakke, som kan bruges til at trille ned ad om sommeren og kælke på om vinteren. Det kan også være, at der allerede er etableret en legeplads eller skolegård i nærheden, som I kan bruge.

I kan også vælge at etablere et frirum, der understøtter det utrolige og sanselige i en skolehave, et sted, der aktiverer elevernes fantasi og nysgerrighed, gør det lidt magisk og lidt mystisk. Det kunne fx. være:

- **Halmborg:** En samling af store halmballer placeret på en måde, så eleverne kan løbe, kravle, klatre og gemme sig.
- **Jordskokkelabyrint:** En labyrint af jordskokker, der bliver over 2 meter høje og meget tætte i deres løv om sommeren. De vokser meget taknemmeligt og kommer igen år efter år i 5-10 år. Eleverne skal kunne "forsvinde" i labyrinten. Det vil kræve et areal på minimum 5 x 10 meter, men gerne større. Lav eventuelt gange inde i

labyrinten og udfordringer i form af skilte med sjove spørgsmål og gåder, som skal løses.

- **Vandhul:** Et vandløb eller vandhul er et sikkert hit. Regnormene vil titte frem, og eleverne vil blive beskidte, og fantasien vil blive sluppet løs. Her kan tilføjes legeelementer til balanceleg, et reb til at svinge sig over vandløbet eller træstubbe at springe på.

Husk på sikkerheden: Uanset hvilke lege- og aktivitetsområder, I etablerer i skolehaven, er det vigtigt at tænke på sikkerheden for brugerne. Undgå faldhøjder på mere end 1 meter og små åbninger, hvor fingre eller hoveder kan komme i klemme, samt vand, der er dybere end til knæene.

Tips til udstyr til sanseoplevelser og læring knyttet til den havenære natur: Bestemmelsesdug til insekter, bistade, hvide fotobakker, lup (tovejs og triplet), net, opslagsbøger, observationsbistade, pincetter, plastakvarier med låg.

"Det har været fedt at have et drivhus med chili og citroner, og eleverne kan bruge det, når det regner og kan lave aktiviteter indendørs. Vi har også en 15 personers tipi, som måske kan bruges til lejrskole for skolebørnene. Og så har vi en stor jordhøj, som skulle have været fjernet, men den havde en stor tiltrækningskraft på eleverne."
Mette Heiberg, initiativtager, Haver til Maver, Lilliendal skolehave

- Klargøre jorden til dyrkning inkl. tilførsel af kompost eller gødning.
- Starte kompostbunken op efter vinteren.
- Rengøre udstyr.
- Rydde op og bestille tørvarer til madlavning.
- Forspire planter til drivhus eller havebed.
- Så og plante i haven.

- Sørge for pasningsordning i sommerferien.
- Evt. sætte vandingsanlæg til i varme og tørre perioder.
- Holde gang i kompostbunken og sørge for, der er plads til efterårets høst.
- Så og plante i haven.
- Høste de tidlige afgrøder og lave lette måltider i udekøkkenet.

- Høste i haven og lave mad i udekøkkenet.
- Klargøre jorden til vinter med efterafgrøder eller andet jorddække.

- Evaluere sæsonen og lave mål for den næste.
- Få styr på tilmeldinger til skolehaven (central skolehave).
- Reparere og anskaffe udstyr.
- Lave en plan for havens dyrkning.
- Bestille frø og planter.

Etablering

*Porre (*Allium porrum*) er en løg-plante, der er almindeligt dyrket som grønsag. Den menes at have været anvendt i mere end 4000 år.*

Tips til etablering af den kulinariske skolehave

Arbejdsbyrden ved etablering af en skolehave kan variere meget. Skal I lave en skolehave på en bar mark, så er der meget mere arbejde, end hvis den skal anlægges på en skole, hvor der allerede er garderobe, toiletter, borde, legeplads m.m.

- Gå tidligt i gang med at anlægge haven - helst året før. Det kan tage tid at omdanne en græsplæne til en køkkenhave, og omflyttet jord har godt af at falde til ro og lade mikrolivet spire, inden der dyrkes.

- Rådfør jer med fagfolk fx. anlægsgartner, en landmand eller Haver til Maver. Få hjælp til vurdering af jordens kvalitet og planlægning af, hvordan haven skal anlægges og passes. I kan også finde gode råd og vejledninger på internettet og i bøger om, hvordan man anlægges og passer både jordbed og plantekasser. Fx. havenyt.dk eller haveselskabet.dk

- Få styr på det formelle. Undersøg, om der er behov for indhentning af særlige tilladelser til fx. opsætning af redskabsskur, og sørg for at lave klare lejeaftaler på fx. jorden. Tjek de specifikke regler i jeres kommune.
- Få hjælp til det hårde arbejde. Etablering af en have og udekøkken er hårdt fysisk arbejde, og der er ingen grund til, at det skal holde jer tilbage: Derfor kan det være en god idé at få hjælp fra professionelle og maskiner, så I kan komme hurtigere i gang. Når først haven er etableret, kan alle være med.

Inddrag eleverne i etableringen af haven. Eleverne føler et ejerskab til haven, hvis de også er med til at måle op, indrette bed, grave og bygge.

- Inddrag eleverne i etableringen af haven. Eleverne føler et ejerskab til haven, hvis de også er med til at måle op, indrette bed, grave og bygge. Opgaverne kan nemt integreres i fag som matematik, håndværk og design (fx. måle haven op, tegne havebede, beregne jordmængder, bygge arbejdsborde.)

"Vi har et tæt samarbejde med landbrugsskolen, som lægger jord til vores skolehave. Vi har haft stor glæde af landbrugsskoleelevernes hjælp i etableringsfasen, hvor de har hjulpet med at plante træer m.m. Vores frivillige fra ÆldreSagen har også lagt et stort stykke arbejde, og en enkelt er blevet hængende og er nu frivillig pedel en gang om ugen."

Helle Tychsen Bojsen, Naturvejleder og haveformidler, Haver til Maver Fiskbæk.

Få råd og inspiration til design og etablering hos Haver til Maver

I vores online værktøjskasse kan I finde eksempler på haveplaner, tegninger og skolehavens udstyr, som I som medlem har gratis adgang til.

I værktøjskassen kan I også finde en oversigt over relevante hjemmesider og materialer, som kan give jer inspiration til etablering og drift af jeres skolehave.

Undervisning og formidling

Naturfag, maddannelse, samarbejde, matematik? Hvad skal eleverne lære i jeres skolehave?

Egentlig er det kun fantasien, der sætter grænser for, hvordan I kan bruge den kulinariske skolehave som læringsrum i undervisningen. I foreningen Haver til Maver anbefaler vi dog, at I starter med vores grundforløb for mellemtrinsklasser (se side 49), der består af 8 moduler i haven over en sæson fra april til oktober. Undervejs og efterfølgende, når I og eleverne er blevet fortrolige med skolehaven som læringsrum, kan I begynde at videreudvikle undervisningen og aktiviteterne.

Det er kun fantasien, der sætter grænser for, hvordan I kan bruge den kulinariske skolehave som læringsrum i undervisningen.

For at få det bedste læringsudbytte i skolehaven er det alfa og omega, at der er en løbende dialog og et godt samarbejde mellem de ansvarlige undervisere. I den centrale skolehave er det haveformidler og lærere, og i den skolenære have er det mellem de lærere og pæd-

agoger, som har klasser og hold med i haven. Det er også vigtigt, at forløbet i haven kobles til

undervisningen i klasselokalet, så eleverne opnår en solid for forståelse og får mulighed for efterbearbejdning af læringsoplevelserne i haven.

"Mit bedste råd til andre lærere, der overvejer at lave skolehave er: Kom ud og gør det! Det at opleve det og se, hvordan ungerne elsker at være her og navigerer i det, er fantastisk."

Lærer, Skovgårdsskolen

"Min datter har altid glædet sig meget til, når de skulle på tur til Haver til Maver. Motivation er nøglen til læring."

Forælder, Evaluering 2016. Kilde: Wistoft, K, Lassen, M.C. & Dyg, P.M. (2016)

"Som lærer får man en ny relation til børnene, som er meget givtig. Man taler med børnene på en anden måde, end man plejer, og så får man nogle sjove historier."

Lærer, Skovgårdsskolen

Pædagogiske og didaktiske overvejelser

Undervisningen i den kulinariske skolehave adskiller sig på flere områder fra undervisningen

Havens læringsrum giver nogle unikke muligheder for at gennemføre tværfaglig, praksisnær undervisning med udgangspunkt i de tre faglige felter: Have, mad og natur.

i et klasselokale på skolen. Havens læringsrum giver nogle unikke muligheder for at gennemføre tværfaglig, praksisnær undervisning med udgangspunkt i de tre faglige felter: Have, mad og natur. Elevernes sociale og personlige kompetencer bliver styrket og forbedret gennem mange konkrete samarbejdsopgaver i både haven og køkkenet. For det enkelte individ vil der også være ukendte situationer, hvor eleven bliver udfordret og skal overvinde sig selv, fx. kræver det udholdenhed, når der skal luges i haven, og det kræver mod, når der skal smages på ny mad.

“Der falder en naturlig ro over børnene, når de først er ude, og der er højt til himlen, og rammerne ikke er helt så stramme. Der er lys, luft og plads til at være sammen på en anden måde endovre på skolen”.

Lærer, Skovgårdsskolen

Tværfaglig undervisning med udgangspunkt

i have, mad og natur: Undervisningen i Haver til Mavers kulinariske skolehave består af de tre faglige felter: Haver, mad og natur. Det betyder dog ikke, at det udelukkende er muligt at koble

haveforløb til fag som madkundskab og natur/teknik. Forskning viser, at der er et stort potentiale i at gribe de tværfaglige muligheder i skolehaven ved ikke blot at fokusere på fagene madkundskab og natur/teknik, men sprede læringsmålene ud til andre fag, fx. dansk og matematik.

Eksperimenterende læring: Skolehaveundervisning er i høj grad kendetegnet ved ”hands on” erfaring og eksperimenterende læring, hvor eleverne arbejder undersøgende og bruger alle deres sanser. Eleverne afprøver forskellige måder at løse deres opgaver og får mulighed for konkrete succesoplevelser. Undervisningen i skolehaven er mindre abstrakt end i klasselokalet og giver plads til elever, der ikke er så bogligt stærke. Og for bogligt stærke elever tilbyder skolehaven et læringsrum, hvor andre af elevernes kompetencer kan komme i spil.

“Det er jo det her med at komme ud og få jord under neglene. At eleverne faktisk selv sætter frø i jorden og ser dem spire - og ikke bare ser et frø spire på et smartboard i klassen.”

Lærer Skovgårdsskolen

En dreng, der ofte oplever drillerier i skolen fortæller, at der ingen drillerier er i skolehaven, fordi de andre inddrager ham i de aktiviteter, som de laver i haven.

Vidste du - Når du skærer i løget, frigives en gasart i løgenes celler, så det svier i øjnene, og tårerne løber.

Fællesskab og sociale kompetencer:

Skolehaven giver mange muligheder for at styrke elevernes sociale kompetencer og fællesskaber på tværs af køn og faglige forudsætninger, når de skal samarbejde. Der opstår en fællesskabsfølelse og et ejerskab til haven, afgrøderne og maden, som eleverne dyrker og tilbereder sammen. Det giver mulighed for individuelle succesoplevelser i en social ramme.

En dreng, der ofte oplever drillerier i skolen fortæller, at der ingen drillerier er i skolehaven, fordi de andre inddrager ham i de aktiviteter, som de laver i haven. Drengen har faglige udfordringer i skolen, men i skolehaven er der meget, han er god til fx. at luge, kende planter og turde smage noget nyt. Drengens lærer fortæller:

"Her er eleverne fælles om noget. Vi skal have løst opgaven i fællesskab, og de kan se et formål med det, fordi ellers bliver de måske ikke færdige. Dét gør, at de arbejder bedre sammen. Han går til den."

Interview med lærer, 5. klasse.

Evaluering 2016, side 77-78. Kilde: Wistoft, K, Lassen, M.C. & Dyg, P.M. (2016)

Dannelse og personlige kompetencer:

I skolehaven opstår der ofte uventede situationer forårsaget af de mange ukontrollable faktorer,

som findes i et grønt læringsrum under åben himmel. Eleverne kommer i kontakt med naturens elementer og fænomener på en måde, som mange ikke har erfaringer med. Det kan føre til overraskende og udfordrende oplevelser, hvor eleverne skal overvinde sig selv. For nogle kan det være at røre ved en regnorm for første gang. For andre kan det være at klare sig igennem et pjaskende regnvejr. For andre igen kan det være at samle mod til at smage en ny og ukendt grøntsag - eller røre ved ukendte planter, når der skal luges. Også selvværdet styrkes, når eleverne oplever den stolthed, der følger med, når man dyrker og tilbereder mad fra jord til bord.

Tydelige rammer og anerkendende pædagogik:

For at skolehaven bliver et velfungerende og trygt læringsmiljø, er det vigtigt at skabe nogle tydelige strukturer og rammer omkring brugen af det fysiske rum og undervisningsaktiviteterne kombineret med en anerkendende pædagogik. Eleverne skal vide, hvad der forventes af dem, og hvad de må gøre hvor i haven, og de skal kende dagens program og være klædt på i forhold til det, de skal lære. Og så skal de anerkendes for deres indsats og resultater.

Undervisning og formidling

“Tilgangen til eleverne i vores have er altid anerkendende. For mange er opgaverne noget, de aldrig har prøvet før, så når fx. en havegruppe har knoklet med at luge et havestykke for ukrudt, så skal de anerkendes for at løse den opgave, også selvom der stadig er nogle græsrødder og mælkebøtter tilbage. Det giver dem mod på at luge igen og forstå vigtigheden i at luge. Og til sidst at se resultatet, når deres grøntsager er store og flotte, og det ikke blot er tidsler, der er vokset op”.

Louise Køster, initiativtager og haveformidler, Rabarbergaarden.

Skolehaven som arbejdsplads

Skolehaven er ikke blot et spændende læringsrum for elever, det er også en fascinerende - og til tider ret udfordrende - arbejdsplads for de ansvarlige undervisere og de andre involverede faggrupper, som fx. teknisk personale (på skolen eller i kommunalt regi) og biavlere.

Tænk over, hvordan I sikrer, at skolehaven tilbyder et godt, sikkert arbejdsmiljø med gode vilkår for

samarbejde, faglig udvikling, tryghed, fysiske rammer og den bedst mulige form for belønning for den krævende indsats. Ildsjælene må ikke brænde ud!

I den skolenære have er de ansatte dækket ind af de generelle arbejdsvilkår for skolens drift, men påtager man sig opgaven som ansvarlig for skolehaven, så er der helt sikkert brug for, at man får kompensation for og ekstra tid til den nye opgave. Skolelederen skal implementere denne opgave i rollefordelingerne blandt personalet på linje med andre store ansvarsopgaver. Og som tidligere nævnt er det vigtigt, at der generelt er opbakning fra ledelsen, da man fx. kan opleve udfordringer blandt det øvrige personale, når et sådan nyt koncept skal etableres og integreres i skolens drift.

I den centrale skolehave er der fra begyndelsen af projektet behov for, at der er fokus på, hvordan der sikres løn og gode rammer for initiativtageren eller projektlederen af haven. Det kan være en svær opgave at sætte pris på, hvad jeres indsats er værd, især når man rigtig gerne vil have økonomisk opbakning i den altid økonomisk pressede kommune. Men I må ikke være i tvivl om, at jeres indsats er værdifuld, og heller ikke tro at indsatsen

En squash er et bær, der også kan kaldes en courgette eller en zucchini, der findes i to typer: Dels en sommersquash og en vintersquash. En sommersquash har normalt grønne eller gule frugter, men de findes også i andre farver.

kun er langtidsholdbar, hvis der er en passende belønning. I ved bedst selv, hvad passende er for jer - nogle er tilfredse med at være frivillige, men vil gerne have anerkendelse på andre måder - og andre vil gerne skabe sig en seriøs indtægtskilde gennem projektet.

Uanset, hvad der driver jer, så vil vi i Haver til Maver gerne rådgive jer.

Faglige kompetencer i skolehaven

I både den centrale og skolenære have er der brug for mange forskellige kompetencer i teamet omkring haven.

- **Fagfaglige:** Basal forståelse for dyrkning af grøntsager og andre spiselige urter, forståelse for naturen i og omkring skolehaven samt basale kulinariske kompetencer.
- **Pædagogiske:** Udvikle, planlægge og gennemføre praksisnær formidling. Engagerende, anerkendende og inkluderende tilgang til elever.
- **Personlige:** Interesse for at formidle til børn, organisatorisk sans, praktiske færdigheder, samarbejdsevner, trives udenfor i alt slags vejr.

Se side 55 for idéer til, hvor I kan finde ressourcer til at blive opkvalificeret og/eller efteruddannet.

Undervisning og formidling

Inspiration til læringsmål

I skemaet nedenfor finder I en oversigt over de overordnede læringsmål for undervisning i skolehaven. I kan som lærere og haveformidlere bruge

læringsmålene som inspiration til at planlægge læringsforløb og i jeres kommunikation med elever, forældre og kollegaer.

Mål/ faglige felter	Vidensmål	Færdighedsmål
Have	Forståelse og respekt for dyrkningsprocessen Kendskab til økologisk dyrkning og -madvarer. Forståelse af: - Naturvidenskabelige begreber. - Madens rejse fra jord til bord og tilbage til jorden. - De overordnede processer i en kompost.	Praktiske havefærdigheder (lue, grave). Matematiske færdigheder (fx opmåling og geometri). Samarbejde, problemløsning og tackle uventede situationer. Sproglige færdigheder, både i form af det ordforråd, som eleven tilegner sig i haven, men også overordnede øvelser i at kunne udtrykke sig i skrift og tale.
Mad	Kendskab til: - Grøntsagssorter. - Sunde retter. - Bæredygtig mad. - Forskellige måder at tilberede mad på. - De fem grundsmage. Forståelse for hvilke dele af planten, man spiser - stængel, blad, frugt eller rod? Bevidsthed om, at man kan bruge vilde urter i maden.	Kunne tilberede: - Måltider baseret på planter af egen avl. - Mad over bål. Madlavningsfærdigheder. Samarbejde og problemløsning. Kunne træffe begrundede madvalg ift. kvalitet, smag og bæredygtighed. Faglig læsning (fx. læse en opskrift). Madmod. Mindre kræsenhed og mere motivation til at smage nye grøntsager.
Natur	Sammenhængsforståelse og bevidsthed om egen rolle i naturen. Forståelse for nedbrydningsprocesser og planters betydning for livet på jorden. Kendskab til: Planters livscyklus/årscyklus, økosystemer, plantedeles opbygning og funktion, organismegrupper, arter, vilde urter, biodiversitet, insekter, fotosyntese/respiration.	Fortrolighed med naturen. Nysgerrighed til at færdes iagttagende i naturen. Udholdenhed fx. klare sig gennem regnvejr. Overvinde egne grænser ved fx. at røre ved en regnorm for første gang.

Samarbejde mellem formidler og lærer (central skolehave)

Skolehaven er et læringsrum, hvor læreren i tæt samarbejde med haveformidleren tilrettelægger og gennemfører undervisningen. Det kræver løbende kommunikation og forventningsafstemning om, hvilke roller I hver især har i skolehaven.

Tips til samarbejde og arbejdsfordeling i skolehaven

- Tal sammen om, hvordan I sammen kan skabe en ramme for et trykt og spændende læringsrum i skolehaven, hvor I tager hensyn til den konkrete elevgruppe.
- Aftal hvilke formidlings-/undervisningsopgaver, der kan ligge hos læreren fx. kan natur/tekniklæreren varetage naturundervisningen.
- Lav en kobling mellem klassens øvrige fag og læringsmål og undervisningen i skolehaven, så haveformidleren kan tilrettelægge og understøtte.
- Skab en løbende kobling mellem undervisningen i skolehaven og klassen:
 - Prioriter forberedelser før og opfølgning efter besøg i skolehaven.
 - Gør det tydeligt for eleverne, hvad de skal lære, og hvad de har lært fx. ved en god introduktion før forløbet og de enkelte besøg i haven samt opsamling og fagintegration efterfølgende i undervisningen på skolen.
- Lav information og feedback til forældrene om, hvad eleverne lærer og laver i haverne, samt forventninger til forælderroller.
- Skab kontinuitet i samarbejdet og prioritér – hvis det er muligt – at de samme lærere får mulighed for at deltage i hele skolehaveforløb henover flere år.

"Forud for hvert modul i skolehaven får vi i god tid sendt en god plan ud fra haveformidleren, så ved vi som lærere allerede på forhånd, hvad der skal arbejdes med, og det gør, at vi kan forberede børnene, så de også ved, hvad der skal foregå."
Lærer, Skovgårdsskolen

"Det er fedt som lærer, at haveformidlerne har så meget styr på det. Det er fedt at sparre med dem som natur/teknik-lærer, blandt andet det med at sanke spiselige planter, det lærte jeg meget af!"
Lærer, Skovgårdsskolen

"Haveformidlerne har god fokus på læringsmålene, og det er super fedt! De er åbne for forslag, så det er fint, at der også er medbestemmelse."
Lærer, Skovgårdsskolen

"De forskellige formidlere, vi har haft igennem de mange år, har alle været dygtige og inspirerende formidlere, og vi har nydt godt af samarbejdet, hvor der er blevet taget stort hensyn til, hvordan vores elevsammensætning og elevernes faglige og sociale udfordringer har været."
Lærer, Ullerødskolen, specialskole

*Eleverne følger en række
grøntsager fra frø til kompost.
De dyrker, høster, tilbereder, spiser
og komposterer grøntsagerne og får
på den måde et indgående kendskab
til kredsløbet fra haven til maven.*

Haver til Mavers grundforløb

Klassetrin: 4.-5. klasse.

Varighed: 8 moduler i løbet af vækstsæsonen april-oktober.

Formål: Eleverne følger en række grøntsager fra frø til kompost. De dyrker, høster, tilbereder, spiser og komposterer grøntsagerne og får på den måde et indgående kendskab til kredsløbet fra haven til maven. De opnår også en forståelse for, hvordan naturen omkring skolehaven har indflydelse på dyre- og plantelivet i skolehaven.

Fagligt fokus: Forløbet er udviklet med baggrund i Folkeskolens fælles mål for fagene natur/teknologi og madkundskab. Der er rig mulighed for at inddrage flere fag som fx. dansk, matematik, sprogfag eller idræt. Forløbet kan tilpasses andre alders- og målgrupper.

Forløbet er bygget op omkring 80% praktiske aktiviteter og 20% teoretisk formidling med plads til kreativitet, leg, improvisation, fordybelse, og at eleverne løbende bliver inddraget i planlægning, udførelse og evaluering af forløbet.

	Modul 1 marts	Modul 2 april	Modul 3 maj	Modul 4 juni	Modul 5 august	Modul 6 september	Modul 7 oktober	Modul 8 november
Overskrift	Intro til skolehaven	Første gang i skolehaven	Forår i skolehaven	Sommer i skolehaven	Høsttid	Sensommer i skolehaven	Den første frost, den sidste høst	Kredsen er sluttet
Aktiviteter	Præsentation, jord til bord	Rundvisning, klargøring af jorden, mad i sæson	Vilde urter, såning, mad over bål	Første høst, biodiversitet, grundsmage	Høst, spiselige plantelære, råkost	Høst, bæredygtig mad, insekter	Høst, suppe af havens sidste afgrøder, frø	Pandekager, bier om vinteren, kompost og nedbrydning
Eksempler på læringsmål	Eleverne kan huske Haver til Maver remsen	Eleverne kender til begrebet sæson ifm. produktion af frugt og grønt	Eleverne kan indsamle vilde, spiselige planter i skolehavens nærområde	Eleven kan fortælle, hvordan der kan skabes mere biodiversitet i skolehaven	Eleverne kan rede-gøre for de forskellige plantedeles funktion og opbygning	Eleverne kan vurdere modenhed og høste grøntsager med korrekte metoder	Eleverne kan fortælle om frøenes rolle i naturens kredsløb	Eleverne kan tilberede suppe over bål

Undervisning og formidling

Tips til den gode undervisningsdag i skolehaven:

- Tydelig arbejdsfordeling under elevernes gruppearbejde i haverne. Klare arbejdsopgaver. Struktur og ansvarsområder. Undgå ventetid.
- Forbered eleverne på forløbet i skolen, og forbered nogle af de praktiske ting fx. planteskilte.
- Tydelig rollefordeling mellem haveformidler og klassens lærere/pædagoger.
- Struktur og vejledning, så dagsordenen og elevernes ansvarsområder for dagen bliver synliggjort.
- Min. 4 timer i haven – så I kan nå det hele.

- For mange elever på samme tid giver ventetid til redskaber osv.
- Varmt og tørt tøj - en god madpakke til de havebesøg, hvor I ikke laver store, tunge retter i udekøkkenet.

Find flere detaljer om de enkelte moduler på havertilmaver.dk

"Det er en kæmpe hjælp ikke at skulle gennemtænke og planlægge undervisningsforløbenes indhold, men i stedet at kunne benytte og lade sig inspirere af det materiale, der var blevet udarbejdet af Haver til Maver."

Chantelle McLean, initiativtager og haveformidler, Haver til Maver Næstved.

Grundforløbets 8 moduler

Aktiviteter		Læringspointer
Modul 1: Første gang i skolehaven – natur, have, køkken		
Før	Analyser jorden - hvad består jord af, hvad er god havejord. Så spiselige frø i klassen, og se dem spire. Læs opskrift (faglig læsning). Tal om forskellen på økologisk og konventionel dyrkning. Lær Haver til Maver remsen på havertilmaver.dk	Natur: Eleverne kan beskrive gode betingelser for spiringsprocessen. Have: Eleverne kan gøre jorden klar til såning. Køkken: Eleverne kender til begrebet sæson i forbindelse med produktion af frugt og grønt.
1. besøg i skolehaven (ca. 4 timer)	Velkomst og rundvisning. Klargøring af jorden, regnormedans. Mad i sæson.	
Efter	Tegn haveplan. Beskriv, hvad der kendetegner en økologisk dyrket skolehave.	
Modul 2: Forår i skolehaven - de første små spirer i haverne er kommet op		
Før	Spiselige planter: Undersøg forskellene på de vilde og de dyrkede. Tal om Jyske Lov fra 1241 - sank, hvad du kan have i en hat. Fokus på giftige planter, og hvorfor de mon er det. Lav en aktivitet med fokus på håndhygiejne.	Natur: Eleverne kan indsamle vilde, spiselige planter i skolehavens nærområde. Have: Eleverne får en forståelse for, at der er forskellige såmetoder alt efter hvilken afgrøde, de skal dyrke. Køkken: Eleverne kender til de vigtigste regler om hygiejne i køkkenet og kan anvende dem, når der laves mad.
2. besøg i skolehaven (4 timer)	Vilde, spiselige urter - sank og spis. Såning af forskellige afgrøder. Hygiejne i køkkenet.	
Efter	Pres vilde urter. Beskriv smag, duft, udseende af et par vilde urter.	

Undervisning og formidling

Aktiviteter		Læringspointer
Modul 3: Sprødt forårsgrønt – den første høst og det første bål		
Før	Undersøg insekternes livscyklus. Lav et bentæller-hjul og placer skolehavens insekter og smådyr. Leg med fødekæde/fødenet.	Natur: Eleverne kan indsamle og bestemme enkelte smådyr fra skolehaven. Have: Eleverne kan så ud fra en frøvejledning. Køkken: Eleverne kan tilberede mad over bål og kan bruge vilde urter i madlavningen.
3. besøg i skolehaven (ca. 4 timer)	Indsamling og bestemmelse af smådyr. Såning ud fra såvejledning. Tilberede mad over bål.	
Efter	Tegn en fødekæde. Beskriv et insekts udseende, livscyklus, føde mv. Beskriv sådybder og afstand for havens frø.	
Modul 4: Sommer i skolehaven – biodiversitet, bier og honning		
Før	Lav en smagsøvelse. Fokus på biodiversitet. Hvilken betydning har det for os mennesker? Lav en plan for, hvad kan man gøre for at få flere nyttedyr i haven.	Natur: Eleven kan fortælle, hvordan der kan skabes mere biodiversitet i skolehaven. Have: Eleven kan høste grøntsager med korrekte metoder. Køkken: Eleven kan nævne de fem grundsmage og kan lave en dressing med viden om de fem grundsmage
4. besøg i skolehaven (4 timer)	Den første grøntsagshøst. De fem grundsmage. Biodiversitet i skolehaven.	
Efter	Nævn et par grøntsager for hver af de fem grundsmage. Lav en oversigt over nyttedyr og skadedyr i skolehaven.	
Sommerferie		

Aktiviteter

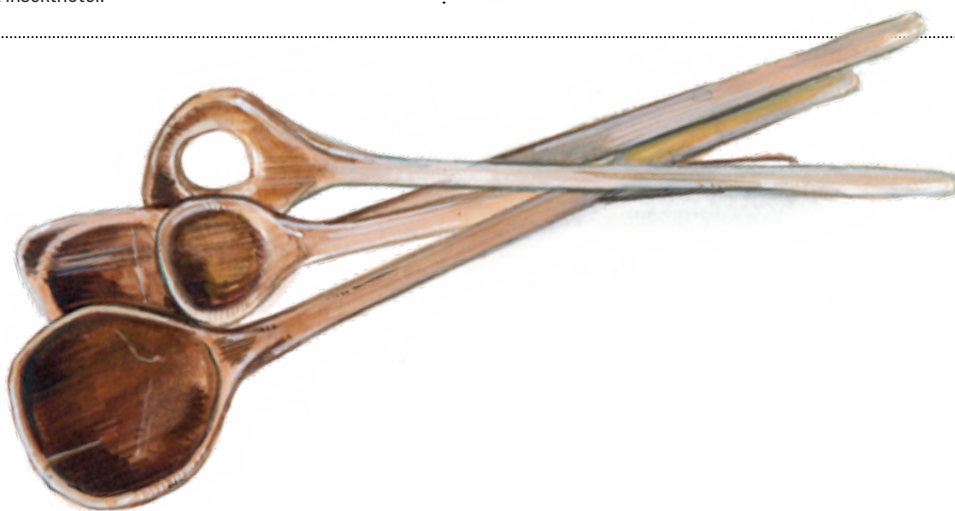
Læringspointer

Modul 5: Så er det høsttid: Tilbage efter sommerferien, storhøst og spiselig plantelære

Før	Tegn en plante med alle dens dele, og beskriv hvilke funktioner, de enkelte dele har. Lav forsøg med fotosyntese.	Natur: Eleverne kan redegøre for de forskellige plantedeles funktioner og opbygning. Have: Eleverne kan vurdere modenhed på skolehavens grøntsager og høste dem med hensigtsmæssige metoder.
5. besøg i skolehaven (ca. 4 timer)	Vurdering af modenhed og høst af afgrøder. Plantens dele, funktioner og opbygning. Redegørelse for, hvilke dele af planten, der spises.	Køkken: Eleverne kan sætte navn på forskellige grøntsager og kan redegøre for, hvilken del af planten, der spises.
Efter	Tegn fotosyntesen, og beskriv, hvorfor den er så vigtig. For hver af plantens dele, der spises, nævnes en grøntsag.	

Modul 6: Høsten fortsætter – insektstudier, flere friske grøntsager og chili sin carne

Før	Lav en klimavenlig opskrift med fokus på bæredygtig produktion, bearbejdning og transport af fødevarerne. Spis insekter.	Natur: Eleverne kan artsbestemme insekterne, de finder i deres insekthotel. Have: Eleverne kan vurdere modenhed og høste grøntsager med korrekte metoder.
6. besøg i skolehaven (4 timer)	Vurdere modenhed og høste grøntsager. Bæredygtig mad. Insekter i skolehaven.	Køkken: Eleverne kan tilberede en varm, vegetarisk gryderet over bål.
Efter	Beskriv, hvad man selv kan gøre for at skabe levesteder/overvintringssteder for smådyr og insekter. Lav et insekthotel.	

Undervisning og formidling

Aktiviteter		Læringspointer
Modul 7: Tidligt efterår - frække rødde, seje frø og sprøde deller		
Før	Beskriv bestøvning. Skær frugt og grøntsager over, og kig på frø. Smag spiselige frø - smager de som afgrøden, de kommer fra?	Natur: Natur: Eleverne kan fortælle om frøenes rolle i naturens kredsløb. Have: Eleverne kan bruge praktiske høsterfaringer og vurdere modenhed. Køkken: Eleverne kan stege rodfrugtedeller med sprød skorpe.
7. besøg i skolehaven (ca. 4 timer)	Høst. Rodfrugtedeller. Frøenes rolle i naturens kredsløb.	
Efter	Beskriv, hvilke sanser, der bruges i skolehaven - og hvad der sanses. Lav en tegning af frøets opbygning. Lav frøbomber.	
Modul 8: Sommer i skolehaven – biodiversitet, bier og honning		
Før	Fokus på planterens egenskaber som mad - mineraler, vitaminer, kostfibre.	Natur: Eleven kan fortælle, hvordan der kan skabes mere biodiversitet i skolehaven. Have: Eleven kan høste grøntsager med korrekte metoder. Køkken: Eleven kan nævne de fem grundsmage og kan lave en dressing med viden om de fem grundsmage
8. besøg i skolehaven (4 timer)	Vinterklargøring af skolehaven. Suppe af havens sidste grøntsager. Indsamle og artsbestemme smådyr og insekter i komposten.	
Efter	Beskriv hvilke af FN verdensmål, der er blevet arbejdet med i skolehaven i hele sæsonen. Evalueringsøvelse.	

"Jeg har brugt Haver til Mavers undervisningsmateriale rigtig meget som inspiration til at opbygge mine egne forløb. Især i forhold til, hvornår der sker hvad i haven, og hvilke aktiviteter der passer på de forskellige tidspunkter i sæsonen."
 Helle Tychsen Bojsen, Naturvejleder og haveformidler, Haver til Maver Fiskbæk.

Tip: Giv mulighed for, at eleverne kan tilbringe flere sæsoner i skolehaven

I kan udvikle undervisningsforløb, der strækker sig over mere end én sæson, fx. gennem valgfag med emneorienteret undervisning eller sommer- og vinterskoler, der giver mulighed for at arbejde specifikt med udvalgte temaer og faglige problemstillinger.

Inspiration til undervisningsmaterialer

Der findes en lang række bøger, online-publikationer og ressourcer, hvor I kan hente inspiration til at planlægge undervisningen knyttet til skolehaven. På foreningen Haver til Mavers hjemmeside og i vores online værktøjskasse er det muligt at finde inspiration til både enkeltstående aktiviteter, men også til læringsforløb. Her er en liste med de materialer, som kan give jer inspiration til selve undervisningen og til at udvikle skolehaveforløbene:

- Læringsmaterialer i Haver til Mavers online værktøjskasse: **havertilmaver.dk**
- Skolehaven i folkeskolen er en introduktion og faghæfter til de enkelte fag. Find dem på Madkulturens hjemmeside: **madkulturen.dk**
- Alinea - Haver til Maver og Alinea har sammen udviklet syv naturfaglige, digitale forløb til elever i 1. - 6. klasse. De digitale forløb er til undervisningen i natur/teknik og har fokus på en virkelighedsnær og praktisk undervisning, hvor eleverne bliver klogere på fx. frø, afgrøder og kompost. Forløbene kan bruges før, under eller efter et skolehaveforløb. De syv forløb finder du på Alineas hjemmeside: **alinea.dk**

Øvrige materialer:

- Københavns skolehavers undervisningsmaterialer: **kbhskolehaver.dk**
- Internationale skolehavers materialer, fx. Edible Schoolyard i USA: **edibleschoolyard.org**
- MIT kokkeri, en kokebog, som inspiration til opskrifter med nogle af de grøntsager, som dyrkes i skolehaverne: **mitkokkeri.dk**
- DYRK LIVET, bog med historien om Haver til Maver.
- Smag for Livet: **smagforlivet.dk**
- emu.dk
- Vild Mad: **vildmad.dk**

Kompetenceudvikling og videndeling

Det er en god idé at prioritere ressourcer til kompetenceudvikling og videndeling, der sikrer fælles viden hos alle involverede haveundervisere, og fx. klæder lærerne på til bedre at kunne integrere undervisningen i haven med undervisningen i klasselokalet. Her er nogle eksempler på, hvordan I kan gribe det an:

- Kick-off møder på skolerne (central skolehave): Hvor lærere og haveformidleren mødes inden skolehavesæsonen starter og afstemmer forventninger og forbereder læringsforløbet.
- Pædagogiske dage: Fælles kompetenceudviklingsdage, hvor haveundervisere sammen gennemgår læringsrum, undervisningsforløb, undervisningsmaterialer osv.
- Netværk mellem skolehaverne i kommunen: Fx en kontaktperson fra den centrale skolehave og/eller hver skole, som mødes omkring videndeling, faglig sparring, deler materialer osv.
- Efteruddannelse i udeskoledidaktik: Udbydes bl.a. på professionshøjskoler rundt om i landet.
- Nationale konferencer og besøg i andre skolehaver.
- Lav jeres eget skolehavecurriculum: Det kan indeholde konkrete undervisningsplaner og tydelige læringsmål.

Haven i lokalsamfundet

Børnehaver, flygtninge, plejehjem? Hvilke nye brugere vil I invitere ind som en del af jeres skolehave? Udover at ville drive skolehave fra år til år, hvilke muligheder for udvikling findes der så i jeres lokalområde? Hvilke aktiviteter kan være med til at sikre skolehavens overlevelse og være en katalysator for nye, lokale fællesskaber?

Når I har fået skolehaven godt op at køre i samarbejde med de lokale skoler, vil det være oplagt at undersøge mulighederne for, hvordan skolehaven kan være et mødested på tværs af generationer, kulturer og funktioner i jeres lokalsamfund. Vi ser flere og flere eksempler på skolehaver, der åbner for nye brugere og funktioner, så døgnet og året fyldes ud. Det styrker

både skolehavens chance for at overleve økonomisk, og det giver mulighed for at arbejde med visionen om haven som drivkraft i en bæredygtig udvikling i lokalområdet.

Det er i lokalmiljøet, at modet og drivkraften til bæredygtig udvikling er allerstørst.

På de næste sider finder I inspiration til, hvordan I kan videreudvikle haven i samarbejde med kommunale aktører og civilsamfundsaktører.

Flere brugere i skoletiden

Børnehaver

Flere steder ser vi, at børnehaver hurtigt er klar til at takke ja til forløb i skolehaven. De har større fleksibilitet end skolerne og kan relativt let passe deres besøg ind, når der er ledigt i skolehaven. Transporten kan være en udfordring for børnehaver, og de små får meget ud af at følge haven fra dag til dag. Derfor kan en måde at forankre skolehaven yderligere eller videreudvikle den være at decentralisere børnehavernes grundforløb. Her kan I hjælpe børnehaverne med at

Skolehaven kan være et mødested på tværs af generationer, kulturer og funktioner i jeres lokalsamfund.

etablere en have på deres egen matrikel og tilbyde at opkvalificere det pædagogiske personale til selv at varetage formidlingen.

Naturfagligt læringsrum til udskolingen

Der er et stort fokus på at styrke naturvidenskabelige kompetencer i disse år, og skolehaven kan være et glimrende faglokale for STEM-fagene (Science, Technology, Engineering and Mathematics). Det stigende politiske- og erhvervsmæssige fokus på styrkelse af STEM-fagene betyder, at skolehaven genopdages som naturfagligt læringsrum. Elever udvikler her en nysgerrighed og praktisk forståelse af fundamentale processer i naturen såsom fotosyntese, bestøvning, kompostering, nedbrydning mv. Derfor kan I overveje at tilbyde særlige læringsforløb i skolehaven målrettet udskolingen.

Forlæng sæsonen

Endelig kan I overveje at forlænge sæsonen i skolehaven ved at tilføje flere besøg til grundforløbet. At udvide grundforløbet for mellemtrinnet fra 8 til 11 moduler og fordele modulerne på alle fire årstider vil have en række fordele. Det sikrer først og fremmest en fastholdelse af haveformidleren. Samtidig giver sikringen af en

koordinerende medarbejder mulighed for, at skolehaven kan anvendes af andre brugere i andre tidsrum til andre funktioner.

Eksempler på videreudvikling af skolehaven i skoletiden:

- **Kantinehaver på Stavnsholtskolen:** På Stavnsholtskolen i Farum dyrker eleverne økologiske grøntsager til skolens kantine. Eleverne fra 2. klasse starter om foråret med at så, luge og lære om planter, kompost og biodiversitet. Efter sommerferien høstes grøntsagerne, som bruges i skolens kantine, hvor eleverne også deltager i køkkenet og i markedsføringen af dagens menu. Haver til Maver-sæsonen afsluttes i oktober med indsamling af frø til næste års såning, hvor de nye 2. klasser står klar til at tage over.
- **Forløb for børnehaver på Krogerup:** På Krogerup i Humlebæk er der hvert år to til tre børnehaver, som kommer i skolehaven. Børnehaverne har et mindre jordlod, og børnene besøger haven i 2-3 timer pr. gang inklusiv en lang pause. De følger typisk de otte moduler i grundforløbet, tilpasset deres

Haven i lokalsamfundet

alder med knap så meget formidling, men med flere aktiviteter og mulighed for fordybelse. Det kræver en anden pædagogisk og didaktisk tilgang at have børnehaver i skolehaven, men til gengæld er de meget modtagelige og nysgerrige. Børnehaverne har også mulighed for at være i skolehaven i skoleferierne. Børneinstitutionerne finansierer selv haveforløbene.

- **Endagsbesøg i Krogerup læringscenter:** På Krogerup kan man booke et endagsbesøg i skolehaven hele året. Det kan være skoleklasser, som har temauger, uddannelsesinstitutioner eller faglige interesseorganisationer. Typisk varer et besøg 3-4 timer, hvor de besøgende får rundvisning, høster i skolehaven, laver mad og spiser i udekøkkenet. Endagsbesøg er med til at sikre flere timer til haveformidleren også uden for sæsonen, hvor der fx. bliver syltet grøntsager i udekøkkenet, når der ikke kan høstes friske grøntsager i skolehaven.

Flere brugere og funktioner uden for skoletiden

Selvom I forlænger sæsonen og udvider jeres forløb i skolehaven til også at omfatte børnehaver og udskolingselever, så er skolehaven stadig kun i brug i hverdagene i tidsrummet ca. kl. 9-14. Det betyder, at skolehaverummet er ledigt eftermiddage, aftener, weekender og skoleferier, hvor andre brugere kan bidrage, til at stedet forbindes yderligere til det omkringliggende samfund. I princippet er det kun fantasien, der sætter grænser for, hvad I kan bruge skolehaven til uden for skoletiden.

Eksempel på flerfunktionel opbygning (fiktiv, men inspirationskilde Gentofte):

	Hverdag	Weekend	Ferie
Formiddag	Skolehaver	ÆldreSagen - udemadlavning	Sommercamp
Eftermiddag	SFO	Spejder	
Aften	Grøn Guide kurser		Fællesspisning

Nedenfor har vi samlet nogle eksempler på, hvordan forskellige skolehaver rundt omkring i landet har udviklet deres skolehave til at rumme flere funktioner og brugergrupper.

Flygtningevenner på Krogerup: I skolehaven på Krogerup i Humlebæk har der i flere år været et samarbejde med den frivillige sociale forening Flygtningevenner Fredensborg. De har som en del af deres arbejde med at hjælpe flygtninge ind i lokalsamfundet lejet havestykker i skolehaven og bruger den som omdrejningspunkt for fællesskab og dialog. Der er fast havedag hver 14. dag, hvor ca. 12 familier - primært voksne - kommer i haven og passer deres jordstykke, og hvor de mødes omkring lugning, kaffe, fælles-

skab og danske gloser. Haver til Maver stiller jord, frø og redskaber til rådighed og giver vejledning i dyrkning af deres køkkenhave mod et honorar.

'Gå til have' og international skolehave i Odense:

I skolehaven Falen kan de 10-14-årige 'gå til have' i fritiden på lige fod med det at gå til fodbold og håndbold. Der er tre forskellige hold à ca. 30 børn, som kommer en eftermiddag om ugen i halvanden time. Hvert barn får 7 kvadratmeter jord, som de har ansvaret for at passe. Nogle børn har allerede været igennem et skolehaveforløb i deres skoletid, og eftermiddagsholdene udbygger deres viden om grøntsager og dyrkningsforhold. Ofte kommer forældre, bedste-forældre eller venner med i haven, og der opstår

nogle værdifulde generationsmøder over grøntsagerne, ligesom der opstår nye venskaber blandt børnene. Det koster 100 kr. pr. barn for en sæson i fritidshaverne.

Den internationale skolehave fungerer på samme vis. Med International Garden er formålet at give nye familier i Danmark muligheden for at deltage i aktive fællesskaber med andre familier. Det er mest expats, men også enkelte danske familier, som mødes i haven og får styrket deres sociale relationer. Hver familie får tildelt et stykke jord på 10-12 kvadratmeter, som de har ansvaret for at passe, og derudover bliver der løbende holdt arrangementer iværksat af frivillige fra lokalområdet. Ligesom fritidshaven koster det 100 kr. pr. familie at deltage. Det er Kommunen, som giver tilskud til selve driften af skolehaven.

BoGro – fælleshaver i almene boligområder

i Helsingør: BoGro er et eksempel som viser, at en skolehave kan starte et helt andet sted. BoGro startede som et projekt med fokus på opblomstring af naboskab gennem etablering af fælleshaver. Beboerne i boligområdet Vapnagaard, som var med i etableringen af fælleshaven, dannede efterfølgende en frivillig forening, som nu driver haverne selv. Den lokale børnehaven har fået lov til at bruge en af fælleshaverne til aktiviteter for børnene. Det har ført til mere liv i haven og er et godt eksempel på, hvordan forskellige brugergrupper kan bruge den samme have i et lokalområde på forskellige måder.

Plejhjemmet og udfordrede børn fra Hareskov

Skole: Hareskov Skole i Furesø Kommune har startet en skolehave i samarbejde med Omsorgscenter Bakkegården i nabokommunen Gladsaxe. Det er et helt unikt samarbejde, hvor elever med særlige behov og ældre med demens er sammen i skolehaven til gensidig glæde for både børn og ældre. Skolehaven ligger på Bakkegårdens areal, og der er etableret 10 høje plantekasser med mange forskellige afgrøder samt en bålplads. Børnene passer haven - og Bakkegårdens beboere kommer ud og deltager, hvis de har lyst. De er generelt meget interesserede i børnene, spørger ind til dem og er glade, når de kommer på besøg, og børnene er trygge ved beboerne. Skolehaven er finansieret af de midler, der i forvejen ligger i Hareskov skoles og Bakkegården demenscenters budget.

Åben skolehave: Lilliendal skolehave holder én gang om året 'åben skolehave', hvor alle er velkomne. Der er aktiviteter for både børn og voksne fx frøværksted og stiklingeværksted. Ved at åbne skolehaven op for borgere i lokalsamfundet opstår der interesse og nye samarbejds-muligheder fx. blandt de lokale foreninger, som nu arrangerer rundture i skolehaven for deres medlemmer.

"Vi er blevet taget godt imod i lokalområdet.

Når vi har åben skolehave, så kommer der virkelig mange, det er ikke kun børn, det er forældre, bedsteforældre og folk, der kommer i store grupper og fortæller os, hvor glade de er."

Mette Heiberg, initiativtager, Haver til Maver, Lilliendal skolehave

"Vi ser på, hvad det er for nogle aktive borgere og grupper, der er i de forskellige lokalsamfund. Så skolehaven ikke bare bliver for skoleeleverne, men også et sted, hvor man kan komme forbi og kigge, hvor de får deres gang, hvor de også udveksler viden."

Interview med initiativtager, Tommerup

Kilde: Wistoft, K, Lassen, M.C. & Dyg, P.M. (2016)

Nye samarbejdspartnere i lokalsamfundene kan bidrage til at styrke den lokale forankring af skolehaverne, ejerskabet i lokalsamfundene og potentielt styrke synergien mellem eleverne og andre borgergrupper. Desuden kan det bidrage til at løse praktiske udfordringer med at passe haverne i sommerperioden.

Kilde: Wistoft, K, Lassen, M.C. & Dyg, P.M. (2016)

Ligemeget hvordan I vælger at etablere lige præcis jeres skolehave i jeres lokalområde eller på jeres skole er ikke vigtig. Det vigtige er, at vi er mange, der brænder for, at børn har RET til en have. Ret til at opleve jord under neglene og det helt utrolige, det er at få et lille bitte frø til at vokse og gro. Vigtigt er det også, at vi deler vores viden og engagement for det store arbejde, det er at få mange flere med! Med ud i skolehaven.

Litteratur

Miljø- og Fødevareministeriet (2018):
TEAM GASTRO ANBEFALINGER.

Nørtoft, K., & Wistoft, K. (2014): *Skolehaver som pædagogisk arena for udvikling af identitet og sociale kompetencer. Et review af forskningslitteratur.* Institut for Uddannelse og Pædagogik (DPU), Aarhus Universitet.

Realdania og Sustania (2018): *Klima 100*

Sekretariatet i Fødevarestyrelsen (2018):
Advisory Board for mad, måltider og sundhed.

Tetens I, Bilstoft-Jensen A, Hermansen K, Mølgaard C, Nyvad B, Rasmussen M, Sabinsky M, Toft U, Wistoft K. (2018): *Fremme af sunde mad- og måltidsvaner blandt børn og unge.* København: Vidensråd for Forebyggelse.

Wistoft, K., Christensen, J. H. (2017): *Fagintegration i skolehaver.* Institut for Uddannelse og Pædagogik (DPU).

Wistoft, K., Malberg, P., Lassen, M. (2016):
Haver til Maver - Studie af udbredelse og effekter af kulinarisk skolehaveprogram. Institut for Uddannelse og Pædagogik (DPU). Aarhus Universitet.

Wistoft, K , Otte, C.R., Stovgaard, M & Breiting, S. (2011): *Haver til Maver Et studie af engagement, skolehaver og naturformidling.* Institut for Uddannelse og Pædagogik (DPU), Aarhus Universitet

Vores guide til jeres kulinariske skolehaver

Haven ind i skolen – eleverne ud i haven

Skolehaven er et grønt klasselokale, hvor eleverne med egne øjne ser madens vej fra jord til bord. Ja, ikke alene ser de det: De orkestrerer selv turen fra frø til for-døjelsessystem, hvilket styrker deres fortrolighed med natur, økologi, madkvalitet og sund livsstil.

Foreningen Haver til Maver fungerer som paraplyorganisation og ressourcecenter for skolehaver i Danmark og rådgiver om udvikling af skolehaver internationalt. Haver til Maver driver selv skolehaver i Fredensborg, i Gentofte og på Frederiksberg.

Guiden her er redskab til motivation og praktisk etablering af en skolehave. Guiden gennemgår fra A til Z vejen til en etableret skolehave. Skolehavers mangfoldige og forskellige konstruktion og praksis er fanget i guiden, til motivation og inspiration. Guiden kan læses fra ende til anden, eller fungere som opslagsværk i processen for etablering af netop jeres skolehave.

Vi mener, at alle børn har ret til en have, og vi håber, I vil være med!

NORDEA
FONDEN
Vi støtter gode liv